

Het LAND van AALST

Jaargang **LXXII** • 2020

Nummer **2**

Het LAND van AALST

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging 'Het Land van Aalst', met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, de Provincie Oost-Vlaanderen, de Stad Aalst, de Stad Ninove en Erfgoedcel Denderland.

Elektronische versie:

Gratis op de website

Lidgeld van de vereniging:

Leden: €10 • Steunende leden: € 20

Lidgeld van de vereniging

+ gedrukte versie:

Leden: €30 • Steunende leden: € 40

Te storten op:

IBAN BE33 3930 3032 7646

BIC: BBRUBEBB

t.a.v. Het Land van Aalst,
Asserendries 118, 9300 Aalst

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het 'Land van Aalst' in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oost-Vlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren † Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en † Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens † Arthur Broeckaert, † Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), † Jozef Van Cleemput, † Jozef De Brouwer, † Valère Gaublomme, † Frits Van Acker, † Basiel Boel, † Marcel Cornelis en † Jules Pieters. Latere voorzitters waren † Jozef Borremans (1953-1954), † Frits Courteaux (1963-1980) en † Luc De Rijck (1980-1984).

Het bestuur van de vereniging:

Luc Robijns • voorzitter

Marcel Cock • ondervoorzitter

Bart Cherretté, Lieve De Mecheleer, Tom De Ridder, Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre, Wouter Van Der Spiegel, Georges Vande Winkel, Reinoud Vermoesen.

Meewerkende leden:

Bart Merckaert, Marc Uyttersprot, Bart Van Langenhoven en Wilfried Vernaeve

Redactiesecretariaat:

Reinoud Vermoesen

reinoud.vermoesen@uantwerpen.be

Ledenadministratie en algemene correspondentie:

Mieke Van Damme

Asserendries 118, 9300 Aalst • tel. 053 21 63 30

• e-mail: vdmieke@skynet.be

De vereniging is lid van het 'Oost-Vlaams Verbond van de Kringen der Geschiedenis'. Het logo werd ontworpen door Bram Overlaet. Het representeert het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, met verwijzing naar de de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

hetlandvanaalst@gmail.com • <http://www.hetlandvanaalst.be>

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Asserendries 118, 9300 Aalst.

Vormgeving: Kim Overlaet • Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke

ISSN 0778-7731

De Riemaecker
PRINTING

Veilig onderkomen voor Joodse personen in Zuid-Oost-Vlaanderen tijdens WOII

Wouter Van Der Spiegel

Inleiding

De coronaquarantaine en de ‘wereldoorlog’ tegen het covid-19 virus kunnen een beetje helpen om ons voor te stellen wat het moet geweest zijn om tijdens WO II twee jaar of meer gedwongen ondergedoken te moeten leven. Drie kwart eeuw na het einde van WO II is het goed om via dit artikel even stil te staan bij situaties die mogelijk in onze eigen straat hebben plaats gevonden. Ook toen was er naast veel leed en schrik ook veel moed van gewone mensen, dagdagelijkse helden.

Als geschiedenisleraar aan het Sint-Maarteninstituut te Aalst was ik geïntrigeerd door enkele zinnnetjes uit het geschiedkundig tijdschrift *Het Land van Aalst* uit 1993: ‘Op de vlucht voor de Duitse nazi-bezetter zijn in het internaat van de broeders de Deo in Aalst enkele Joden verscholen geweest die tevens van een nieuwe naam en een vervalste identiteitskaart voorzien werden’.¹ Sinds 1980 maakt dat voormalig internaat, gelegen tussen de De Ridderstraat en de Vrijheidsstraat, immers deel uit van onze school.

Met het oog op de 75ste herdenking van het einde van WO II en de bevrijding van het concentratiekamp van Breendonk en van de kazerne Dossin in 2019 ging ik op zoek naar namen. Een herinneringsplakkaat zou de leerlingen kunnen helpen beseffen welk enorm geluk zij en hun ouders nu hebben. Misschien zou het voor onze huidige leerlingen die zelf gevluht zijn voor oorlogsgeweld een confronterend moment zijn te moeten besluiten dat de geschiedenis zich spijtig genoeg nog steeds en al te veel herhaalt...

In september 2019 werd de herdenkingsplaat onthuld en het resultaat van de zoektocht gepubliceerd in ‘*Tussen ajuin en Jodenster*’.² Eén van de opvallende constataties was dat er in Aalst tijdens WO II veel meer Joden een veilig onderkomen vonden dan tot nu bekend was. Tijdens die zoektocht noteerde ik ook de onderduikadressen van Joodse personen in andere steden en gemeenten in het voormalige historische Land van Aalst. Dit is grosso modo het gebied tussen Schelde en Dender, ook wel aangeduid als Zuid-Oost-Vlaanderen.³ Op de derde verdieping van het museum Kazerne Dossin⁴ hangt een kaart van België met daarop de steden en gemeenten waar tijdens WO II Joodse mensen een veilig onderkomen vonden. Een dichte concentratie onderduikadressen is te zien in en rond Antwerpen, Brussel, Luik en de

1. F. DIERICKX. *De ‘Broeders van Maria’ te Aalst (1840-1993)*. – *Het Land van Aalst*, jaargang XLV, 1993, nr. 4, p. 250. Zie ook: E. BOERRIGTER en J. DE GRAUWE. *Meerhem, toen en nu*, p. 87-88. Gent, 1991.

2. W. VAN DER SPIEGEL. *Tussen ajuin en Jodenster. Zoektocht naar Joodse jongens tijdens WO II ondergedoken in Aalsters internaat van Zotte Broeders*. 2019.

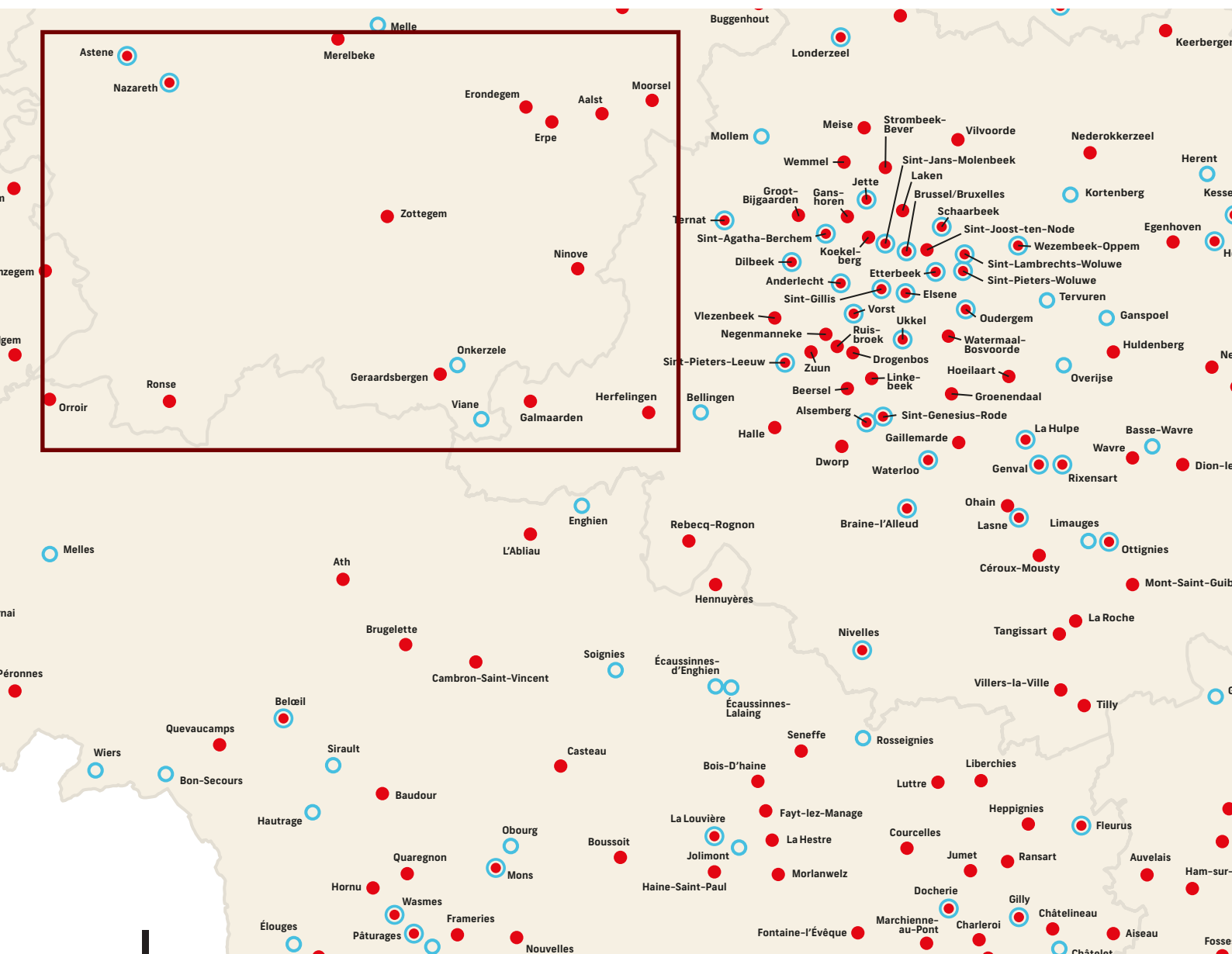
3. <http://www.hetlandvanaalst.be/wordpress/cartografie/>

4. Een speciaal woord van dank voor Dorien Styven van het archief en documentatiecentrum van de Kazerne Dossin voor de hulp bij het identificeren en interpreteren.

regio Bergen – Charleroi. Het Land van Aalst vormt bijna een blinde vlek... Van de 410 onderduikadressen die op de kaart zijn aangeduid bevinden er zich slechts 12 in het voormalige Land van Aalst.⁵ Maar als de situatie van Aalst, namelijk dat er beduidend meer onderduikadressen zijn dan tot nu bekend, ook in andere steden en gemeenten uit de regio het geval is, dan moet die kaart misschien grondig bijgewerkt worden?

5. Meer bepaald: Aalst, Erondegem, Erpe, Geraardsbergen, Melle, Merelbeke, Moorsel, Ninove, Onkerzele, Ronse, Viane, Zottegem.

Andere vragen die kunnen gesteld worden: hoeveel Joden zaten er per onderduikadres? Hoelang bleef men gemiddeld ondergedoken op dezelfde plaats? Hoe groot was de slaagkans van ondergedoken Joden in de regio om het einde van WO II levend te halen? Zijn er gemeenschappelijke kenmerken van de mensen die het risico namen om Joodse mensen te verbergen (leeftijd, beroep, sociale status, geloof,...)?

Kaart Joodse onderduikadressen tijdens WO II in België © Kazerne Dossin – Dorien Styven.

- ▭ het gebied binnen de kader komt ongeveer overeen met de regio van het Land van Aalst en omliggende gemeenten
- onderduikadressen van instellingen zoals internats, kloosters, ...
- onderduikadressen van privépersonen
- beiden

Door dit thema te bekijken voor het ganse grondgebied van het voormalige Land van Aalst hopen we bepaalde tendensen en algemene kenmerken te kunnen waarnemen. Hierdoor kan het veldwerk dat reeds geleverd werd binnen de beperkte actieradius van heemkundige kringen en/of plaatselijke geschiedkundige genootschappen een bredere dimensie krijgen en in een ruimer perspectief geplaatst worden. Zo kan een bescheiden bijdrage geleverd worden tot de 'wereldgeschiedenis' van deze beperkte regio...⁶

6. Cfr.: M. REYNEBEAU. *De 'Wereldgeschiedenis van Vlaanderen' krijgt Franse vertaling.* – *De Standaard der Letteren*, 7/31/2020.

Door de oorlogsomstandigheden is het evident dat er weinig geschreven bronnen voor handen zijn. Wat opgeschreven werd, kon leiden tot compromitterend bewijsmateriaal en represailles van de nazibezetter. Bovendien zijn 75 jaar na de feiten veel van de betrokkenen - slachtoffers, helpers, ooggetuigen - reeds overleden. In veel gevallen zijn we afhankelijk van herinneringen, anekdotes, overlevering. Maar ook die zijn vaak beperkt: de mensen wilden na de oorlog verder met hun leven, wilden de nare tijd van de bezetting vergeten, de noeste Vlaming liep zeker niet te koop met zijn heldendaden.

Situering

Eind 1940 waren er circa 13.000 Joodse kinderen jonger dan 15 jaar in België. Vanuit België werden er 4.858 Joodse kinderen gedeporteerd naar de vernietigingskampen, waarvan er slechts 75 levend terugkeerden. Dit betekent ook dat circa 8.100 Joodse kinderen in België het overleefden door onder te duiken of te emigreren. Het Joods Verdedigingscomité is pas opgericht in de zomer van 1942 en heeft zeker 2.192 Joodse kinderen aan een onderduikadres geholpen. Maar in totaal zijn er meer dan 5.300 Joodse kinderen ondergedoken en gered.⁷

7. H. HELLEMANS. *Schimmen met een ster*, p. 12 - 16. Antwerpen, 2007.

8. H. HELLEMANS. *Schimmen met een ster*, p. 159-161. Antwerpen, 2007.

In oktober 1940 werden de Belgische gemeenten door de nazibezetter verplicht een Jodenregister aan te leggen. Een jaar later werd het voor Joden verboden het land te verlaten (90% van de Joden in België was circa 1940 vanuit het buitenland in België geïmmigreerd). Stigmatisering speelt een belangrijke rol in de organisatie van een genocide: de Jodenster werd verplicht eind mei 1942. In juli 1942 kregen de Joden een oproepingsbevel voor verplichte tewerkstelling in het oosten van het Derde Rijk. Het eerste transport naar Auschwitz vertrok op 4 augustus vanuit Mechelen met bijna 1000 Joden. Tien dagen later volgde de eerste Jodenrazzia in Antwerpen. Hierdoor steeg de nood aan onderduikadressen enorm. Vanaf de zomer 1943 werden ook Belgische Joden opgepakt waardoor de nood aan onderduikadressen nog toenam. De meeste van de ondergedoken Joodse kinderen (75%) deden dit pas na januari 1943. In Oost- en West-Vlaanderen waren er weinig schuiladressen. In Oost-Vlaanderen werden er iets meer Joodse kinderen ondergebracht bij particulieren (2,07%) dan bij instellingen (0,85%). In Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen waren er weinig priesters actief betrokken bij reddingsacties voor Joodse kinderen. In Oost-Vlaanderen was dit slechts 2%, terwijl dit in Brussel 52% was. Dit had natuurlijk ook te maken met de geografische spreiding van de Joodse aanwezigheid in België. Van de ondergedoken Joodse kinderen in België is slechts 2,6% in Oost-Vlaanderen ondergedoken, tegenover 14% in Vlaams-Brabant en Namen.⁸ Maar dit cijfer is dus blijkbaar een onderschatting van de realiteit.

Om een goed beeld te hebben van de globale situatie in België geven we nog enkele cijfers: aan het eind van de jaren 1930 leefden er in België 70.000 à 75.000 Joden, daarvan had slechts 10% de Belgische nationaliteit. Vanuit het *Sammellager* in de Dossinkazerne te Mechelen werden tussen juli 1942 en september 1944 iets meer

dan 25.000 Joden door de nazi-bezetter gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau in 28 transporten. Minstens 15.000 Joodse mensen doken onder in België. Enkele duizenden bleven een 'legaal' bestaan leiden, enkele duizenden konden nog emigreren. Uiteindelijk overleefde ongeveer 55% van de Joden in België WO II.⁹

9. H. VAN GOETHEM. *Kazerne Dossin. Het museum*, p. 28, 142. Mechelen, 2012.

Deze aangevulde inventaris kan de basis zijn om de gemeentebesturen in het voormalige Land van Aalst uit te nodigen om in 2020, 75 jaar na de bevrijding van de concentratie- en uitroeiingskampen, struikelstenen of herdenkingsplaten aan te brengen. Op dat vlak hebben ze een achterstand goed te maken in vergelijking met de grotere steden.

Herdenkingsplaat in de Vrijheidsstraat te Aalst aan het Sint-Maarteninstituut

De plaat werd onthuld op 21/9/2019. © Zita Ysebie.

Onderduikplaatsen in het Land van Aalst

Aalst en deelgemeenten

AALST¹⁰ De Duitse verordening over het bijhouden van een gemeentelijk Jodenregister waarin alle Joden vanaf 15 jaar moesten ingeschreven zijn, dateert van 28/10/1940 en werd uitgevoerd vanaf december 1940. In het Jodenregister dat door de stadsdiensten moest bijgehouden worden, waren er slechts drie ingeschreven (november 1940):

10. Cfr.: W. VAN DER SPIEGEL. *Tussen ajuin en Jodenster*, p. 30 – 51. Aalst, 2019.

11. Naar Paul RENDERS in 'Deportatie en genocide, een Europese tragedie', tijdelijke tentoonstelling in het stedelijk museum Aalst, januari 2014.

Felix CHILCROT (° 1908 te Odessa, Rusland) verbleef in de Parklaan 219 met zijn echtgenote Regina SCHWARZSTEIN (° 1912, Antwerpen). In 1935 was hij in Antwerpen aangekomen en verbleef tot 1939 in Boortmeerbeek, waarna hij naar Aalst verhuisde. Zoals veel Joden in België was hij in het interbellum uit Oost-Europa weggetrokken onder invloed van pogroms en toenemend antisemitisme. Als ingenieur was hij tewerk gesteld in de textiel fabriek De Smet-Geerinckx-De Naeyer in de Pontstraat. Ze werden niet gedeporteerd, mogelijks door de valse paspoorten die ze hadden. Deze paspoorten werden halverwege de jaren 60 gevonden in een valse vloer van de zolderkamer.¹¹

Simon ROTH (°1908 in Polen) verbleef sedert 1928 in Antwerpen en nadien in Aalst, met zijn vrouw Mariëtte BONTINCK (° 1912). Beroepshalve was hij oorspronkelijk fabrikant, maar nadien handelaar in darmen en/of 'darmkuiser'. Met hun zoontje, Rudi ROTH (° 1944, Gent) verhuisden ze naar de Dendermondse steenweg nr. 184. Hun nichtje, E. R. (°1928, Antwerpen) woonde na WO II bij hen in. Haar ouders waren opgepakt en gedeporteerd naar Auschwitz, respectievelijk met transport I (4/8/1942)¹² en transport XXV (19/5/1944).¹³

Via het plaatselijk verzet vonden diverse Joodse families tijdelijk een veilig onderkomen: twee Joodse meisjes bij Emiel DE LOMBAERT (° 1890) van de Witte Brigade-Fidelio. Hij werd op 15/11/1943 aangehouden en tijdelijk opgesloten in de gevangenis van St-Gillis. Twee Joodse families uit Brussel: BORENKIND en WIZNIA bij Louis KEYMEULEN (°1903), van het Geheim Leger en leider van de sabotage- en parachutageploeg 'le Hibou'.¹⁴ Weerstander Sebastien VERHULST, lid van de 'Groep Rita', vermeldt de Joodse familie STIBBE die ondergedoken zat bij de familie Th. EEMANS in de Molenstraat 49. Later werden ze naar een ander onderduikadres overgebracht in Erpe.¹⁵

Dit waren de min of meer bekende gevallen. Maar er waren veel meer Joodse kinderen en personen die in Aalst een veilig onderkomen vonden en zo konden ontsnappen aan de Duitse nazi-bezetter. En dan laten we de Joodse jongens in het internaat van de Broeders de Deo in de Vrijheidsstraat nog buiten beschouwing die onder impuls van broeder AMANDUS (Achiël ROMBOUT) aan de Holocaust of Shoah konden ontsnappen.¹⁶

Broeder Amandus (° 1902, Zele) was tijdens WO II ook werkzaam in de psychiatrische instelling Sint-Jozef in Sleidinge waar de Broeders eveneens actief waren. Hier werden ook diverse Joden verborgen. Omdat er een personeelstekort was, werkte broeder Amandus van april 1942 tot augustus 1943 ook in de psychiatrische instelling in Luik, rue Volière.¹⁷ Ook hier werd minstens één Joodse jongen, Abraham GOLDMAN, verborgen gehouden via het netwerk van de Luikse advocaat VAN DEN BERG en abbé JAMIN van Banneux.¹⁸ Doordat de Joodse jongens in het Aalsters internaat waarschijnlijk maar een beperkte periode verbleven in afwachting van de verhuis naar een pleeggezin, is het aantal ondergedokenen onbekend. Mogelijks duiken er ten gevolge van deze publicatie nog namen op.

12. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl.1, p. 247/248.

13. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl.1, p. 274/275.

14. W. ROBBERECHTS. *De partizanen van het bevrijdingsleger in volle bedrijvigheid in Aalst. Het gewapend verzet te Aalst (1940-44)*, p. 73 en 99. UGent, 2001.

15. H. STRIJPENS. *Het Keizersplein te Aalst*, p. 11. Aalst, 1995. Irena STEINFELDT van Yad Vashem, per mail 13/1/2015. Zie ook: Erpe.

16. W. VAN DER SPIEGEL. *Achiël Rombout, alias broeder Amandus: reddende engel uit Zele in Aalst tijdens WO II? – Jaarboek HK Zele 2017*, nr. 48, p. 241-254.

17. W. VAN DER SPIEGEL. *Tussen ajuin en Jodenster*, p.72-78.

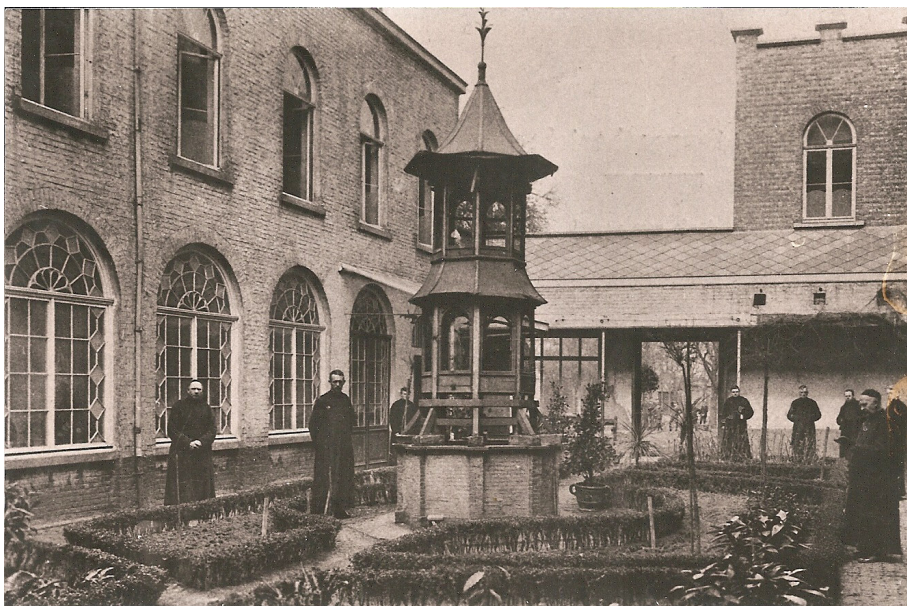
18. Archief Banneux, doos 1, HVP-dossier 3.

Broeder Amandus (R), alias Achiël Rombout (°1902-1951), de juvenistenmeester van het internaat. Verz. SMI-Aalst.

Enkele internen samen met Broeder Amandus en overste Vader Paulus (ca. 1937). Verz. SMI-Aalst.

Binnentuin internaat van de Broeders de Deo in Aalst, De Ridderstraat.

- Henriette GOLDFEDER zat ondergedoken in de Sint-Jobstraat 258 bij de familie Desiré DE SPIEGELEER (° 1892) - Maria VAN DER ELST (° 1897). 'In het einde van de tuin hadden ze een versterkt onderkomen gemaakt waar ik me kon verbergen. Ik hoorde soms de laarzen van de Duitse soldaten die op de straat passeerden en een beetje verder aan de rechterkant van de straat in een boerderij gelegd waren. Ik was toen drie jaar en ben toen gedoopt geworden. Nadien heb ik nog ondergedoken gezeten in een Mechels pensionaat'.¹⁹

19. Tot 1943 woonden Israël en Razla GOLDFEDER, Poolse staatsburgers, illegaal in Brussel met hun driejarige dochter Henriette. Toen ze ternauwernood ontsnapten aan arrestatie door de Duitsers beslisten ze een veilige schuilplaats te zoeken. Via E.H. Jean Massion kwamen ze in contact met het echtpaar Uytters, die in een villa dicht bij Sint-Aleydis woonden (Woluwe). André Uytters gaf het echtpaar Goldfeder een onderkomen tot de bevrijding. Telkens Razla haar dochter Henriette ging bezoeken, gaf mevrouw Uytters een geschenk mee. [https://righteous.yadvashem.org/ file n° M.31.2/5891](https://righteous.yadvashem.org/file_n°_M.31.2/5891).

Sint-Jobstraat 258, Aalst.
© Foto auteur.

Jan Bijlstraat 44, Aalst.
© Foto auteur.

- Hodes WAKSDRYKIER (° 1929, Etterbeek) zat ondergedoken bij de niet nader omschreven familie DESMET in Aalst.²⁰

Op 9 november 1942 werd de 55-jarige Ernest FELDHEIM (°Luner, Duitsland) aangehouden in Aalst. Hij was van Joodse origine en verbleef in Elsene.²¹ Op 11 november 1942 kwam hij aan in de Dossinkazerne te Mechelen, waar hij in transport XVIII gezet werd. Op 17/1/1943 kwam hij aan in Auschwitz, waar hij omkwam.²²

Op 22/5/1943 werd de 31-jarige huishoudster Helena VAN IMPE uit de Duivekeetstraat aangehouden om wille van een vals paspoort. Waarschijnlijk was ze van Joodse origine of getrouwd met een Jood. Ook haar dochter, Marie Thérèse ZANEWRATH, werd opgepakt, maar door haar tante in Impe opgenomen.²³

Cecilia KRONFELD (° 1912, Polen) zat verborgen in Aalst op een onbekend adres. Haar tweejarige zoon Robert werd in 1942 ondergebracht bij Georges Blauwet-Blauwens in Sint-Agatha-Berchem (Brussel).²⁴

- Het echtpaar Joseph VAN DE PERRE (°1895)-MEMELINCKX Alexandria (°1909) uit de Jan Bijlstraat 44 verleenden hulp en bijstand aan Sarah VITORGE en haar oude moeder. Deze Joodse familie, van Russische afkomst, verbleef al jaren in Antwerpen waar ze een juwelierszaak hadden in de Pelikaanstraat. 'Ze verbleven ongeveer een jaar bij mijn grootouders tot het einde van WO II, hun schuilplaats was in een kelder onder de trap.'²⁵ In hun zoektocht naar voedsel voor hun clandestiene gasten kwamen ze terecht in de kruidenierswinkel 'Frans Van Gijseghe' in de Dr. De Moorstraat nr. 76. Als dank daarvoor kregen deze na WO II een ring uit erkentelijkheid en dankbaarheid van deze Joodse mensen die de Holocaust overleefd hadden.²⁶

- De familie MEERT, die onderdak verschaftte aan Helene GRUBAIR-HERMANTIN (° Brussel, 1936), woonde in de Breedestraat 144. Vader Jan Baptist (° 1886) was machinist en gehuwd met Maria MOYERSON (° 1885, +1960).

- Maria en Philemon SCHELLEKENS hadden in hun huis in de De Schrijverstraat een kelder waarin we gingen schuilen bij luchtalarm. Maria en haar man, Philemon, waren een zeer gelovig koppel. Ze hebben tijdens WO II een Joodse jongen, Bernard PYTEL (° 1934), onderdak verschaft. Philemon was aannemer-metser en had in de kelder, rondom rond, een bank gemetseld zodat de kinderen er konden slapen als ze 's nachts moesten schuilen. Ook in het huis daarnaast was een kelder. Philemon had een gat gemaakt naar de andere kelder zodat ze van de ene kelder in de andere kelder konden. Dit was gedaan uit voorzorg voor het geval één van de huizen zou getroffen zijn door een bombardement.

'Op een zekere dag was er luchtalarm en liep ik naar de kelder bij Maria. Op zeker moment werd er gebeld en Maria ging open doen. Het was een Duitse soldaat die zijn voertuig in allerijl half op de 'bijgang' had geparkeerd en in paniek aanbelde om in de kelder te kunnen schuilen. Philemon was zijn vrouw gevolgd en spurtte terug de trap af om Bernard door het gat in de aanpalende kelder te verstoppen.'²⁷

'Via naaigarenfabrikant Georges GHESQUIÈRE (°1897) uit de Brouwerijstraat te Aalst kwam ik terecht bij diens schoonzus, Maria VINCK (° 1895), garentwijnster van beroep. Met haar man Philemon SCHELLEKENS (° 1882) woonde ze in de De Schrijverstraat 20. Zij hebben me opgevangen in augustus 1942. Mijn ouders, Bencion Noach PYTEL (° 1903, Lodsz) en Zelda SZULMAN (° 1901, Lodsz) waren circa 1935 uit Polen naar België geëmigreerd. Zoals veel Joden in Brussel waren ze actief in de textielsector. Tijdens WO II leefden ze ondergedoken, maar zij werden verraden, opgepakt en op 19

20. Beeldbank Kazerne Dossin. *L'Enfant Caché*.

21. J. en B. GHYSENS, *De Duitse bezetting te Aalst, 1940-44*, p. 658-659, bijlage 11.

22. Hij was gehuwd met Bertha ALTGENUG die op 12/8/1944 in de Dossinkazerne te Mechelen aankwam. Door het feit dat de Geallieerden vanuit Normandië oprukten, werd zij niet meer afgevoerd naar Auschwitz.

23. J. en B. GHYSENS, *De Duitse bezetting te Aalst, 1940-44*, p. 658-659, bijlage 11.

24. Lijst der Rechtvaardigen; Dossin Kazerne Mechelen; vreemdelingendossier Rijksarchief Brussel.

25. Telefonisch interview met Nelly Van De Perre (juni 2019).

26. Info van de dochter des huizes (°1942) (febr. 2020).

27. Interview op 26/10/2019 met VIELLEFONT Marie (°1932).

L - Driesleutelstraat 28, Aalst. © Foto auteur.

R - Familie Henry PYTEL. © Algemeen Rijksarchief

februari 1943 in de Dossinkazerne in Mechelen afgevoerd naar Auschwitz in het XXste treinkonvooi van 19/4/1943. Mijn neven zaten ook in Aalst ondergedoken tijdens WO II, maar het is pas na de oorlog dat ik dat ben te weten gekomen! Simon PYTEL (° 1936, Vorst), zat bij de familie Rombaut, in de Driesleutelstraat 28. Jozef ROMBAUT (° 1899) was de schoonbroer van mevrouw Arijs – De Winter Maria uit de Nichelstraat. En zijn broer Benjamin PYTEL (° Etterbeek, 1928) zat ondergedoken bij een chef van de Witte Brigade in het begin van de Albrechtlaan. Hun vader, Henri PYTEL (° 1905, Lodz), werd op 22 juli 1942 gearresteerd tijdens een identiteitskaartcontrole op de trein tussen Brussel en Mechelen, en in het fort van Breendonk geïnterneerd. Hij verspreidde clandestiene pers, o.a. de *Voix des Belges* en *Libre Belgique*. Op 4 september 1942 werd hij overgebracht naar de Dossinkazerne en toegevoegd aan transport VIII (8/9/1942). Hij overleefde de werkkampen en ook de dodenmarsen naar Gross-Rosen en Buchenwald en werd op 4 mei 1945 door het Amerikaanse leger bevrijd. Zijn echtgenote, Maria Izprinea BERGER, was met haar twee kinderen naar Aalst getrokken om er een veilig onderduikadres te zoeken. Waarschijnlijk was dit in het najaar: op 3/9/1942 was er in de Marollen een razzia waarbij 500 Joden werden afgevoerd naar de Dossinkazerne in Mechelen.²⁸ Als leverancier van lederwaren (maroquinerie) had Henri Pytel contact met een kleine winkel en atelier voor lederbewerking in de A. Nichelstraat. De jonge weduwe Maria DE WINTER (°1896) had van de Duitse bezetter verkregen dat ze haar opgeëiste machines mocht behouden, op voorwaarde dat het Duits leger ze overdag mocht gebruiken voor herstellingen van uniformen en tenten.²⁹ De Joodse familie die daarboven verborgen zat, moest dus de ganse dag binnenblijven. Alleen 's avonds konden ze eens naar buiten. Na een korte tijd kwam ook haar zus, Suzanne BERGER, met haar man Henri LUBELSKI aankloppen. Voor de kinderen werd een ander onderkomen gezocht.³⁰

28. J. LONCIN. *Rafle dans les Marolles. Quatre enfants juifs sauvés de la Shoah.* Leuven, 2003.

29. Interview van 27/10/2015 met Cecile ARIJS (°1937).

30. Telefonisch interview met Bernard PYTEL: zie ook eerder in de tekst.

31. Telefonisch interview met Gustaaf Van Geert (juni 2019). Zie ook: Erpe.

- In WO II had de Duitse nazibezetter in het Sint-Maarteninstituut aan de Dendermondse steenweg zijn *Kommandantur* ondergebracht. Om het hoekje, op het Esplanadeplein (bij madame Jeanne BLICQUI), waren de *Feldgendarmen* gelegerd. SMI-oudleerling Gustaaf VAN GEERT (°1927): 'In dat huis tegenover de ingang van het SMI zat een gezin Hongaarse Joden op zolder verborgen. De mevrouw die die woning huurde was tijdens de oorlog actief bij het plaatselijke Rode Kruis. Het Joods gezin heeft de oorlog overleefd'.³¹

Nichelstraat 32 © Foto auteur.

Watertorenstraat 19, Aalst. © Foto auteur.

Na het verschijnen van het boek *'Tussen ajuin en Jodenster'* in 2019, kwamen ook nog de twee onderstaande onderduikadressen in Aalst aan het licht.

32. Interview Aalst, 20/11/2019.

33. Interview Aalst, januari 2020.

- Nicole SHELLINCK (°1940, Watertorenstraat 23): 'Mijn vader (°1903) had een transportbedrijf in de Watertorenstraat 19, camions en bussen. Ook tijdens de oorlog reed hij regelmatig naar Antwerpen. Hij was verre familie van Mevrouw Pletsier van de verzetsbeweging, Groep Rita. Zij had connecties in Antwerpen en soms zocht ze ook onderduikplekken en transport om die mensen naar veiliger oorden te brengen. Mijn vader regelde dat dan met zijn camion. Bij ons thuis hebben er op zolder ook Joodse mensen verborgen gezeten, maar vermits ik pas in 1940 geboren ben, herinner ik me daar niets van... Mijn broer die vorig jaar overleed, is van 1933 en heeft me dat verteld. Maar namen van ondergedoken mensen heb ik nooit gehoord'.³²

- Mr. Gert BOSMAN herinnert zich dat zijn moeder, Hilda DE SMEDT (°1929), als tiener reeds ingeschakeld was bij het verzet, meer bepaald de groep Rita. 'In de tuin van het ouderlijk huis, Lokerenveldstraat 69 (nabij het rondpunt den Haring) was een zelfgebouwde primitieve schuilkelder ingericht en daar is nog een tijdje een Joodse man verborgen geweest, namelijk Mr. ARRONOVITSCH. Voeding en verzorging werden voor hem voorzien'.³³

- Ook bij de familie KIECKENS in de Molenstraat zouden er Joodse mensen ondergedoken gezeten hebben. Dit is niet verwonderlijk vermits vader Kieckens bij het verzet betrokken was en enkele huizen verder bij de familie EEMANS zaten ook al Joodse mensen verstoppt.

Wermachtuntersuchungsgefängnis
Brüssel-St-Gilles

Brüssel, le 10 mai 1942

Kuzernik Alfred Berko cellulose 119.

1) Allgemeine Bestimmungen :

Beim Schreiben sind die vorgedruckten Linien einzuhalten.
Briefe von Gefangenen und an diese sind deutlich zu schreiben und dürfen nur Familienangelegenheiten behandeln.
Briefe, deren Inhalt zu Beanstandungen Anlass gibt, werden nicht befördert und nicht ausgehändigt. Den Briefen an Gefangene dürfen keinerlei Gegenstände beigelegt werden.

2) Briefverkehr :

Jeder Gefangene darf in der Regel alle 14 Tage einen Brief absenden und erhalten. Briefe an Gerichte oder sonstige deutsche Behörden und Dienststellen sind zeitlichen Beschränkungen nicht unterworfen. Im Falle des Missbruchs wird Schreibverbot ausgesprochen. Alle ein- und ausgehende Post unterliegt der Zensur.

3) Besuche :

Besuche (bis zu 3 Personen) sind zu folgenden Zeiten erlaubt ; Montag, Dienstag, Donnerstag und Freitag von 14 1/2 bis 17 Uhr.

Vorläufig Festgenommene und Untersuchungsgefangene : Besuch alle 14 Tage nur nach vorheriger Genehmigung der untersuchung führenden Stelle bzw. des Gerichts.

Strafgefangene : Besuch alle 8 Wochen.

Kinder im Alter von 3 bis 16 Jahren werden zum Besuch nicht zugelassen.

4) Pakete :

Abgabe von Paketen mit Wäsche und Lebensmitteln alle 14 Tage in den Besuchsstunden. Höchstgewicht 6 kg.

1) Algemeene onderrichtingen :

De gevangenen zijn verplicht op de regels te schrijven.

De brieven aan gedetineerden gestuurd of door hen verzonden moeten duidelijk geschreven worden. Daarin mag allenlijf over familiaangelegenheden gehandeld worden. Brieven waarvan de inhoud niet met deze voorschriften overeenstemt worden niet verzonden noch overhandigd. Geen enkel voorwerp mag in de brieven gestoken worden.

2) Briefwisseling :

In 't algemeen mag ieder gevangene alle veertien dagen een brief schrijven en een ontvangen. De brieven aan de rechtbanken of aan de andere duitse diensten gestuurd worden aan deze voorschriften niet onderworpen. In geval van misbruk wordt alle briefwisseling verboden. Alle brieven worden gelezen.

3) Bezoeken :

De bezoeken (ten hoogste 3 bezoekers) worden toegelaten op Maandag, Dinsdag, Donderdag en Vrijdag namiddag van 14 1/2 tot 17 uur.

Gedetineerden en beklagden : Alle veertien dagen bezoek mits de schriftelijke toelating der politie met het onderzoek gelast of van het kriegsrechtshof.

Veroordeelden (na bevestiging van het vonnis) : Alle 8 weken.

Kinderen van 3 tot 16 jaar worden tot het bezoek niet toegelaten.

4) Pakken :

Pakken, kleergoed en levensmiddelen inhoudende, mogen alle veertien dagen gedurende de bezoeken afgegeven worden. Maximum gewicht 6 kilos.

1) Instructions générales :

Les prisonniers sont tenus d'écrire sur les lignes.

Les lettres des détenus et celles adressées aux détenus sont à écrire lisiblement et ne peuvent traiter que d'affaires de famille. Les lettres dont le texte ne correspondrait pas à ces prescriptions ne seraient ni expédiées ni remises. Il est interdit d'ajouter des objets aux lettres.

2) Correspondance :

En général, chaque prisonnier peut écrire et recevoir une lettre tous les 15 jours. Ne sont pas soumises à ce règlement les lettres des détenus adressées aux tribunaux ou aux autres services allemands. En cas d'abus, toute correspondance serait interdite. Tout le courrier est censuré.

3) Visites :

Les visites (3 visiteurs au maximum) sont admises les lundi, mardi, jeudi et vendredi après-midi de 14 1/2 à 17 heures.

Arrêtés et prévenus : Visite tous les 15 jours, avec autorisation écrite de la police chargée de l'instruction ou du tribunal militaire.

Condamnés (après confirmation du jugement) : Toutes les 8 semaines.

Les enfants de 3 à 16 ans ne sont pas admis aux visites.

4) Colis :

Des colis contenant du linge et des vivres peuvent être déposés tous les 15 jours pendant les heures de visite. Poids maximum 6 kilos.

EREMBODEGEM

- In deze Aalsterse deelgemeente waren vijf Joden ondergedoken. Het gaat om de Poolse slager Baruch David GRINBERG (°1890, Wyszkow-Polen), diens vrouw Ruchla KIRSZENSZTEIN (° 1896, Warschau), hun dochters Pesa GRINBERG (° 1923, Wyszkow) en Golda GRINBERG (° 1924, Wyszkow) en haar echtgenoot, Alfred HELHOLTZ (° 1921, Anderlecht).³⁴

In de zomer van 2018 werd bij een verbouwing van een huis aan de Kluizestraat nr. 5 een valse plafond uitgekomen en vonden de eigenaars enkele plasticzakken met daarin een aantal stoffen en lederen tasjes. Tot hun grote verbazing haalden ze daaruit zes Poolse paspoorten van Joodse mensen, een aantal brieven uit de gevangenis van Sint-Gillis, Vorst en Breendonk, een pak Britse ponden, twee Australische en één Palestijns pond (gedrukt in september 1929), een reeks rekeningen van een textielbedrijfje in Brussel, enkele pasfoto's, visitekaartjes van onder andere hun dokter (John Lanzkron), boekhouder (Gaston Lambert) en een zakje met Belgische munten.

Alles was relatief goed bewaard. Doordat ze niet meer de tijd hadden om hun waardevolle spullen mee te nemen kunnen we afleiden dat ze bij verrassing werden opgepakt. Anderzijds zaten er brieven bij uit 1942 vanuit diverse gevangnissen. Het oppakken moet dus in twee fasen gebeurd zijn.³⁵

34. C. DE DECKER en A. MERTENS, *Erembodegem: één dorp, twee oorlogen*, p. 157-158. Erpe, 2005.

35. Telefonische info van Stefanie COOMAN (9/12/2019), aan wie onze speciale dank voor het signaleren en ter beschikking stellen van deze unieke documenten.
36.

Palestijnse pond. © Verzameling Stefanie Cooman.

De Kluizestraat ligt in de wijk 'den Heuvel' in Erembodegem. Toen stonden er niet veel huizen. In de jaren 30/40 zelfs maar één: Kluizestraat nr. 3, bewoond door fabrieksarbeider LUYTS Albert (° 1915) en fabriekswerkster COPPENS Rosa (° 1917). Na hun huwelijk op 29/10/1941, woonde haar zus er met haar man en kind. De toen driejarige Pierre Pyck herinnert zich vaag dat een Joods koppel met hun dochter door de Duitsers werden opgepakt.

De paspoorten zijn van GRINBERG Baruch David (°1890, + 1942), diens vrouw KIRSZENSTEIN Ruchla (° 1896, + 1942), hun twee dochters GRINBERG Pesa (° 1923, + 1942) en GRINBERG Golda (° 1924, + 1942), hun schoonbroer KUSZERNIK/ KUSZERNICH Alter Berko (° 1887, + 1942 Auschwitz) en diens vrouw KIRSZENSTEIN Rivka/Rywka (° 1894).

KUSZERNIK/ KUSZERNICH Alter Berko was vanuit Polen via Frankrijk in 1934 in Brussel beland. In Sint-Gillis in de Rue Joseph Claes hadden ze een textielbedrijf 'Le Progrès' opgestart, gespecialiseerd in het maken van kleedjes ('robes'). Ze hadden connecties met de *bonneterie Anglo-Belge* (Parklaan 35 in Sint-Gillis, opgericht in 1933) en *Maison Renée* in Luik.

Het bedrijf werd stopgezet en opgedoekt in 1942 (30/3). Tot 12/5/1942 kregen 6.057 Joodse bedrijven/bedrijfjes het bericht dat ze geliquideerd gingen worden. Zij moesten hun firma uit het handelsregister laten schrappen.³⁶

KUSZERNIK Alter Berko werd aangehouden op 24/4/1942 en opgesloten in de *Wermachtuntersuchungsgefängnis* in Sint-Gillis tot 13/5/1942, vervolgens in Breendonk (13/5/1942-6/6/1942). Geregistreerd in Breendonk als gevangene nummer 48. Op 6 juni 1942 werd hij overgebracht naar het *Kriegslazarett 4/614* in Antwerpen (6/6/1942-?). Terug naar Breendonk en nadien naar het *Judensammellager* in Mechelen (kazerne Dossin). Op 12/9/1942 vanuit Dossin gedeporteerd als gevangene nr. 663 (van 999) op het negende konvooi naar Auschwitz. Overleden te Auschwitz tussen 12/9/1942 en 22/9/1942. Zijn echtgenote, Ryvka Kirszenstein, was in mei 1942 ook opgepakt, veroordeeld tot zes maanden gevangenschap en opgesloten in de gevangenis van Vorst (Archief Memoriaal Fort van Breendonk). Zij kon nog een aantal brieven bezorgen aan de familie ondergedoken in Erembodegem. Ryvka Kirszenstein komt niet voor op de transportlijsten van de Kazerne Dossin en is dus waarschijnlijk ontsnapt aan de Holocaust/Shoah.

In een brief van 7 augustus 1942 aan haar zus Ruchla informeert Ryvka Kirszenstein vanuit de gevangenis van Vorst naar de toestand van hun andere zus, Sura (°1892, Warschau) en haar man WISZNIEWICZ Hersz (°1890), ook beenhouwer van beroep. Vermits zij niet voorkomen op de deportatielijsten vermoeden we dat zij ook WO II overleefd hebben. De rest van de familie werd zwaar getroffen door de Holocaust: nog vijf familieleden werden in september 1942 opgepakt in de wijk 'de Heuvel' en overgebracht naar het 'Doorgangshuis' in de Kapellestraat te Aalst. Op 26/9/1942 werden ze reeds vanuit de Dossinkazerne in Mechelen afgevoerd naar Auschwitz met het 11de konvooi, samen met 1.737 andere Joodse gevangenen, waaronder 467 kinderen jonger dan 15 jaar. Geen van hen heeft de oorlog overleefd,³⁷ net zo min als 80% van de gedeporteerden van transport XI die bij aankomst in Auschwitz op 28/9/1942 direct werden vergast...

Op het einde van de oorlog vond ook Bertha SOESAN (° 1923, Amsterdam), onder de valse naam Johanna Van den Bosch, opvang in Erembodegem.³⁸

36. www.thesis.net/mobelaktion/mobelaktion/htm

37. C. DE DECKER en A. MERTENS, *Erembodegem: één dorp, twee oorlogen*, p. 156-158. Erpe, 2005; W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 2, p. 290.

38. JuliaR@jhc.org.au (7/8/2019); www.jhc.org.au.

Pasfoto Sura Kirszenstein.
© Verzameling Stefanie Cooman.

Le 17-6-42

Chère Loeur

Je suis à la prison de forêts depuis le 16 juin maintenant pour une semaine visite tu peux venir directement sans papier quand tu veux les visites commencent à partir de 2 heures et le dimanche depuis neuf heures du matin tu peux m'apporter un bon colis avec plus de pain pas de poules j'aime mieux un bon morceau de viande coupée en tranche et puis n'oublie pas de me mettre un couteau et une fourchette je me trouve toujours en bonne santé et le morale se porte bien mais c'est le manger qui laisse à désirer.

Pour le moment je n'ai plus rien à vous dire que des compliments à toute la famille.

Votre Loeur Kuszernitz

Beste Zus,

Ik ben nu sinds 16 juni in de gevangenis van Vorst. Om me te bezoeken kan je wanneer je wil rechtstreeks komen zonder papier. Het bezoek begint vanaf 2 uur, en op zondag vanaf negen uur 's morgens.

Je kan een goede colis meebrengen met meer brood, maar geen kip. Ik heb liever een goed stuk vlees, in stukken gesneden. En vergeet niet er een mes en een vork bij te steken.

Ik bevind me nog steeds in goede gezondheid en de moraal is goed, maar het is het eten dat te wensen overlaat.

Op dit moment heb ik je niets anders meer te zeggen dan groeten aan gans de familie.

Uw zus, Kuszernitz.

Brief van Kuszernik-Kirszenstein.

© Verzameling Stefanie Cooman.

MOORSEL Deze Aalsterse deelgemeente staat eigenlijk ten onrechte aangeduid op de kaart met onderduikadressen. Op de website van Yad Vashem wordt er in de lijst van Rechtvaardigen wel melding gemaakt van Moorsel, maar dit gaat om een deelgemeente van Tervuren.

In mei 1940, aan de vooravond van de Duitse bezetting van België, vluchtte de echtgenoot van Paula DORN naar Engeland. Paula en haar zesjarige zoon, Sammy, bleven bij Paula's ouders in Brussel. In 1942 zochten ze een plaats waar de kleine jongen zich kon verbergen. Een katholieke kennis gaf Paula het adres van E.H. MASSION, die vond een Vlaamse familie, de Craenaertsen in Moorsel. Hij ging naar de plaatselijke Vlaamse school en leek vrij gelukkig.³⁹

***

Vermits de cijfers slechts bij benadering te achterhalen zijn, moeten we voorzichtig zijn met veralgemenende conclusies. Zo is er een paar maal sprake van 'een ondergedoken familie' en daarvoor hebben we slechts drie personen gerekend. In totaal komen we voor Aalst-Erembodegem aan circa 45 verborgen Joodse personen, maar vermoedelijk kan dit nog oplopen tot 50. In de bekende boeken over de plaatselijke geschiedenis was tot hiertoe sprake van een vijftiental ondergedoken Joden. In werkelijkheid waren er dus zeker drie maal meer! Misschien kunnen de andere cijfers toch een idee geven of een bepaalde trend aanduiden. Zo vinden we het verrassend dat slechts 30% van de verborgen personen alleen ondergedoken zat. De verborgen duo's (echtpaar of moeder met kind) zijn goed voor 20% en tot onze verbazing zat de helft van de ondergedoken personen met drie of meer op één onderduikadres. Qua leeftijd en geslacht hadden we een meerderheid kinderen

³⁹ [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/1699](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/1699).

en jongens verwacht, maar er waren ongeveer evenveel kinderen als volwassenen verborgen in Aalst. Qua geslacht telden we 40% ondergedokenen van het mannelijk geslacht en 60% van de vrouwelijke kunne. Bij de kinderen was het vrouwelijk overwicht nog meer uitgesproken: 66% meisjes en 33% jongens. Wat nationaliteit of land van herkomst betreft, is minstens 45% van de ondergedoken Joden van Poolse origine en 10% van Russische. Ook het aantal Joden dat vanuit Nederland kwam, bedraagt 10%.

De duur van de onderduikperiode is ook moeilijk exact af te bakenen. Circa 60% bleef ondergedoken tot het einde van de oorlog (meestal pas vanaf 1942), terwijl 40% minder lang bleef. De redenen daarvoor variëren: vroeger vertrokken omwille van veiligheidsoverwegingen, later toegekomen en 15% van de ondergedokenen werden aangehouden (ofwel bij controle, ofwel door verklikking). Nog een opvallende en logische vaststelling: de personen die alleen zaten ondergedoken, hebben allen levend het einde van WO II gehaald.

Van de Aalsterse personen die Joodse mensen hebben helpen onderduiken is het nog moeilijker om veralgemenende conclusies te trekken. Qua leeftijd was minstens 30% 40-plusser. Ongeveer 40% van de Aalstenaars die onderdak verschaften hadden familiebanden met iemand van het Verzet. Ook opmerkelijk is dat minstens 15% van de onderduikadressen te maken hadden met de textielsector. In de meeste gevallen ging het om particuliere onderduikadressen en slechts één instelling, namelijk het internaat van de Broeders de Deo.

Andere gemeenten uit het Land van Aalst

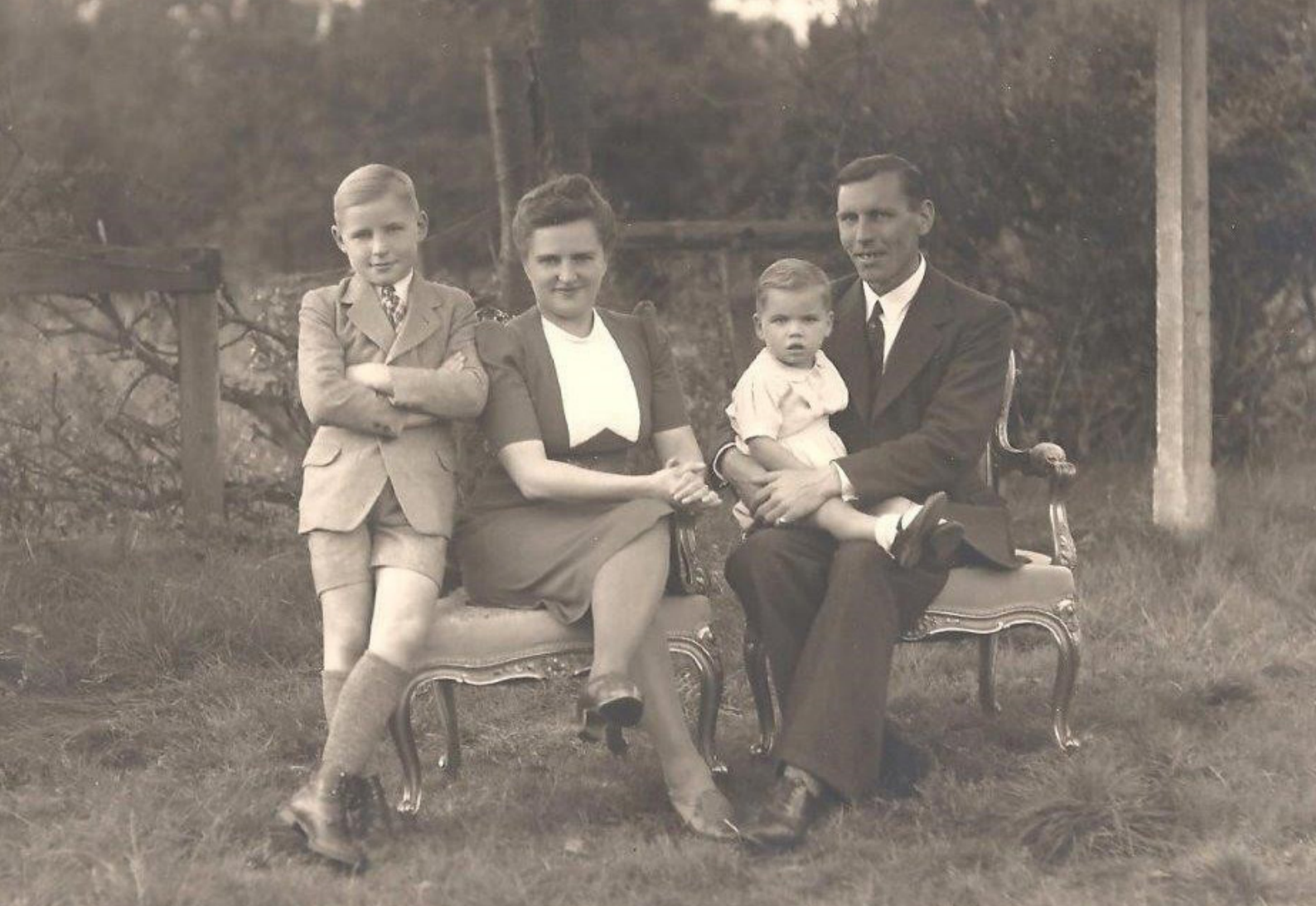
ERONDEGEM (deelgemeente Erpe-Mere) Maxime en Nelly KRAUTSENGEL waren uit Polen geëmigreerd in 1921 en vonden een veilig onderkomen bij Jozef DE WINNE en Augusta DE SUTTER en hun kinderen Jan en Hubertine. Maxime was toen één jaar oud. Nelly was tien dagen oud in 1940 en had na WO II last van depressies. De betrokken familie DE WINNE werd in 2007 erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'.⁴⁰

ERPE - 'De familie Robert DE RIDDER heeft tijdens WO II een Joodse familie onderdak geboden. Op het einde van 1942 vroeg Louise EEMANS haar schoonbroer Robert DE RIDDER uit Erpe om gedurende een aantal dagen een Joods echtpaar en hun dochter op te nemen. Zij zaten verborgen in haar huis in Aalst, na ontsnapt te zijn uit Nederland. Enkele dagen later kreeg Roberts echtgenote, Suzanne, van het verzet valse identiteitspapieren voor de heer en mevrouw Edouard STIBBE en hun dochter Betty. De papieren stonden op naam van Pierre en Betty Houbrecht en Maria van Messen uit Turnhout. Op deze wijze konden ze ingeschreven worden in de gemeente Erpe en hadden ze ook recht op voedselrantsoenkaarten. De Joodse familie verbleef in het huis van de De Ridders bijna tot de bevrijding. Deze vertelden de burens dat hun gasten familie waren wiens huis was gebombardeerd. Dit deed geen twijfel rijzen omdat de dochter de De Ridders als 'oom' en 'tante' aansprak. Ondanks het gevaar voor zichzelf, hielden de De Ridders hun gastfamilie in hun huis. Roberts vastberadenheid werd nog groter nadat hij vernomen had dat de oudste dochter van de Stibbes was weggevoerd naar een concentratiekamp en haar echtgenoot was opgesloten in het kamp Merksplas. Ze vroegen nooit enig geld voor het verbergen van de Stibbes, maar die deelden wel in de kosten voor het voedsel. In de zomer van 1944 werd Edouard Stibbe zwaar ziek en hij werd geopereerd in een ziekenhuis in Aalst'.⁴¹ De zus van SMI-oud-leerling Gustaaf VAN GEERT werkte na de

40. <http://www.webnieuwsrerpemerelede.be/index.php/200811072124/Erpe-Mere/Hoogste-Israelische-onderscheiding-voor-familie-De-Winne.html>

41. https://righteous.yadvashem.org/file_n°_M.31.2/1299

De Ridder Robert met vrouw en zonen Jean Paul en Joseph uit Erpe. © Yad VaShem File from the Collection of the Righteous Among the Nations Department (File no. M.31.2/1299)

oorlog twee jaar (1948/49) in het bedrijf van de familie EEMANS. 'De groothandel in schoenen was gevestigd in de Vooruitgangsstraat. Er kwam toen regelmatig een zekere mijnheer Teixeira de (La)Mattos de boekhouding controleren. Hij was toen ongeveer 55 jaar oud en sprak keurig Nederlands. Ik vermoed dat het een Hollandse Jood was die tijdens de oorlog gevlucht was uit Holland en misschien hier ook ondergedoken zat. De familie Eemans had een villa op de Gentse steenweg, nog voor het kruispunt 'De Vijf Huizen'. Er werd nooit over gesproken, maar ik denk dat ze daar Joodse mensen hebben verstoep tijdens WO II'.⁴²

- De Witte Brigade hielp ook ondergedoken Joden, piloten en werkweigeraars. Gemeentesecretaris Gilbert PEERLINCK schreef een aantal Joden onder een valse naam in het bevolkingsregister in.⁴³

- Remy VAN DE VELDE (°1893) woonde te Erpe in de Stationstraat. Hij werkte er als gemeentesecretaris. In april 1942 werd hij door Frans Van Impe aangesproken om deel uit te maken van de Witte Brigade. Hij was aangeworven voor de administratie van de Witte Brigade met volgende bijkomende opdrachten: het uitvoeren van een zo groot mogelijke sabotage in de uitoefening van zijn ambt als gemeentesecretaris tegenover de *Kommandantur* in Aalst, de *Feldgendarmerie* en voornamelijk de *Werbestelle*. Hij verschaftte voedsel aan ondergedoken beroepsmilitairen en verleende hulp aan een Joods gezin dat in Erpe woonde. Hij verborg ook tijdelijk enkele Joden bij hem thuis.⁴⁴

42. Telefonisch interview met Gustaaf Van Geert (juni 2019).

43. L. VAN DE PUTTE. *Het verzet in Erpe-Mere tijdens de Tweede Wereldoorlog* (UGent, 2008), p. 82.

44. L. VAN DE PUTTE. *Het verzet in Erpe-Mere tijdens de Tweede Wereldoorlog* (UGent, 2008), p. 107.

ERWETEGEM (deelgemeente Zottegem)

Via het kasteel van Beloeil en de homes van de Tehuizen Leopold III werden er ook in het klooster van de zusters Dominicanessen in Erwetegem (foyer n° 2 bis) verschillende Joodse meisjes tijdelijk ondergebracht. Het was een zomertehuis waardoor vanaf juli 1941 tijdens de zomermaanden meisjes tussen 10 en 18 jaar die verzwakt waren en/of ondervoed op krachten konden komen. In totaal gaat het om 9450 verblijfsdagen voor een periode van drie jaar. Aan een gemiddelde van bijvoorbeeld 30 dagen zouden er dus een honderdtal meisjes verbleven hebben. Indien ze twee maanden bleven, waren het er maar een vijftigtal. Dit werd gecoördineerd door mevrouw Georges BROECKAERT.⁴⁵

GERAARDSBERGEN

- Pianolerares Isabelle (Elza) FISCHLOWITZ (°1891, Geraardsbergen) werd door een SS-commando opgepakt. Ze werd geïnterneerd in de Dossinkazerne op 17 mei 1944 om vervolgens te worden gedeporteerd en ten slotte de *Endlösung* te ondergaan. Zij was 'passagierster' nr. 179 van het 26ste konvooi naar Auschwitz. Dit konvooi (het voorlaatste) vertrok op 31 juli 1944 met 563 mensen van wie er 207, onder wie Isabelle, onmiddellijk na aankomst zijn 'verdwenen'. Ze werd dus naar alle waarschijnlijkheid begin augustus 1944 vergast.⁴⁶

- Ook Roza COSTER (° 1889, Ninove), de weduwe van Levi Jacoby, werd samen met haar twee dochters Rebecca (°1906, Gent) en Rosine JACOBY (° 1915, Gent), gearresteerd en op 25 september 1942 opgesloten in het *SS-Sammellager Mecheln*. Op 26 september werden ze als 'passagiers' nr. 2338, 2340 en 2339 van Transport XI naar Auschwitz gedeporteerd.⁴⁷

(L) Rosa Coster en (R) Rebecca Jacoby
© Algemeen Rijksarchief

- In mei 1942 verborg de elfjarige Marguerite SPICHLER uit Brussel zich bij Mathilde POPELEU, in de gemeente Halle. Mathildes dochter Joséphine was eerder bij familie Spichler als bediende tewerkgesteld geweest. Marguerites ouders betaalden een bescheiden bedrag voor de onderhoudskosten van hun dochter. Mathilde Popeleu, een weduwe met kleine boerderij, nam Marguerite op zonder vervalste papieren zodat het meisje niet naar school kon gaan. Anderzijds bleek dat velen in het dorp wisten dat Mathilde Popeleu een Joods meisje bij zich had, maar niemand verraadde het geheim. In 1943 onderging Marguerite een blindedarmoperatie en Mathilde droeg met liefde en toewijding zorg voor haar. In 1943 werd Marguerites moeder, mevrouw Spichler-Kohn, in haar schuilplaats in Geraardsbergen aangehouden en gedeporteerd met Transport XXIV (april 1944), maar ze sprong van de trein in de omgeving van Halle. Mathilde hielp haar terug in haar schuilplaats in Geraardsbergen te geraken. Marguerite bleef bij Mathilde Popeleu tot de bevrijding van Halle in september 1944.⁴⁸

LEDE

Bij de familie Joseph DE GEYTER zat Louis SRULOWITZ (° 1922, Wenen) een tijdje verborgen. In 1942 trouwde hij met Janine, de dochter des huizes. Vooral eer hij in Lede arriveerde verbleef hij een tijdje in een werkkamp voor jonge vluchtelingen in Eksaarde, nabij Lokeren samen met 190 Joodse jongens.⁴⁹

45. H. RUSTIN, *Les enfants juifs cachés au Château de Beloeil (Foyer Leopold III) durant la Seconde Guerre mondiale*. UCL, 2012/13.

46. M. VAN TRIMPONT. *De Geraardsbergse Joden die 'verdwenen' in Auschwitz*. – *Gerardimontium*, nr. 225 mei – juni 2009, p. 13-19.

47. M. VAN TRIMPONT. *De Geraardsbergse Joden die 'verdwenen' in Auschwitz*. – *Gerardimontium*, nr. 225 mei – juni 2009, p. 21-22.

48. [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/6012](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/6012).

49. <https://www.lbi.org/digibaeck/results/?term=Belgium&qtype=basic&dtype=any&filter=All&paging=25>; <http://digital.cjh.org/>; http://digital.cjh.org/webclient/MetadataManager?pid=426044&descriptive_only=true; http://digital.cjh.org/webclient/MetadataManager?pid=426044&descriptive_only=true

MEERBEKE (deelgemeente Ninove) Vladimir BLAT (alias Willy Muylaert) vond tijdens WO II een veilig onderkomen bij Auguste BAES in Meerbeke via het netwerk van *père* Bruno uit Leuven. Zijn ouders waren Poolse Joden die omwille van vervolgingen en slechte leefomstandigheden in Polen naar België waren gevlucht. In Brussel wilden ze een nieuw leven starten en begonnen er een naaiatelier. Op basis van de transportlijsten menen we te kunnen afleiden dat het gaat om Pinkus BLAT (°1907) en Ruchla KRUPKE (°1912).⁵⁰ Eind 1943 werden ze door de nazi-bezetter opgepakt en vanuit de Dossinkazerne in Mechelen gedeporteerd (Transport XXIII, jan. 1944) naar het vernietigingskamp van Auschwitz, waar ze omkwamen.⁵¹

Pinkus Blat en Ruchla Krupke
© Algemeen Rijksarchief

MELLE - 'Op een dag in de zomer van 1941, kwamen de kleine Francine en Simon BRAJBART van school thuis in Morlanwelz, in Henegouwen, niet ver van La Louvière. Ze troffen Duitsers en een Belgisch politiemann in het huis aan. Hun moeder, Frida Brajbart, was in tranen en hun vader Max was niet thuis. De Duitsers wilden moeder en kinderen meenemen, maar aangezien de moeder ziek bleek te zijn, overtuigde de Belgische politiemann de Duitsers haar nog een dag thuis te laten, zodat zij kon herstellen vooraleer ze haar en haar kinderen zouden meenemen. Zodra ze weg waren, raadde de politiemann de familie Brajbart aan te vluchten en niet terug te komen. Via vrienden namen de Brajbarts contact op met Jules en Palmyre Huart in Boussoit, dicht bij La Louvière in de provincie Henegouwen, waar de ouders Frida en Max heengingen. Wat de kinderen betreft: Francine werd geplaatst in een kindertehuis in Doornik en Simon in een gelijkaardig huis in Melle, net buiten Gent. Later werden ze overgebracht naar andere huizen, maar nooit bleven ze langer dan drie maanden in één plaats. Na verloop van tijd werden de kinderen zo ongelukkig en eenzaam dat hun ouders de Huarts vroegen eveneens de kinderen op te nemen. Aldus werd de familie herenigd in het huis van de Huarts.⁵²

50. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 40 en dl. 3, p. 293.

51. Interviewbank Bloom nr. 671, Kazerne Dossin.

52. [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/7351](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/7351).

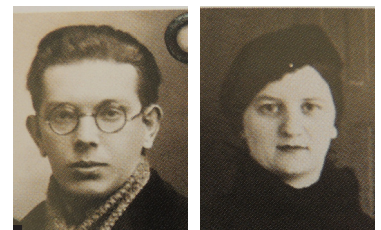
53. S. BRACHFELD. *Merci de nous avoir sauvés*. p. 124/5. Herzlia, 2006/7.

54. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 3, p.179.

55. [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/6012](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/6012).

- Shimon DROR-HERSZAFT (°1934) leefde ondergedoken in Negenmanneke, deelgemeente van Sint-Pieters Leeuw (grenzend aan Anderlecht). In september 1944 werd hij overgebracht naar een katholiek weeshuis in Melle.⁵³

MERELBEKE - Claude SAPCARU (°1935) vond in 1943 een veilig onderkomen bij Hubert D'Hoop -Van Wambeke. 'In de winter van 1942 waren zijn ouders, Josef SAPCARU (° 1907) en Simelia ELLMANN, ondergedoken in een huurhuis in Gent. Zijn 5-jarige broer Adrien werd verborgen bij Carl DE BROUWER uit Sint-Denijs-Westrem. Eind 1943 stelde hij voor dat Claude zou verborgen worden bij Hubert en Andrée D'HOOP in Merelbeke, die zelf zeven kinderen hadden. Zij ontvingen een bericht dat Hubert D'Hoop begin maart Claude zou komen ophalen. Op 4 maart 1943, toen Claude net opstond, belde iemand aan. In plaats van Hubert D'Hoop drongen de Duitsers binnen om de ouders mee te nemen. Net voor hij weggeleid werd, slaagde Josef erin zijn zoon te waarschuwen dat hij zich moest verschuilen achter een deur op de zolder. Josef Sapcaru en Simelia Ellmann werden door de nazibezetter vanuit de Dossinkazerne in Mechelen op 19 april 1943 met transport XX gedeporteerd naar Auschwitz.⁵⁴ Toen de Duitsers weg waren, kon Claude contact leggen met een vriend van zijn moeder die Hubert D'Hoop waarschuwde. Deze kwam de volgende dag Claude halen. Voor buitenstaanders gold het verhaal dat Claude Sapcaru, herdoopt Simmons, een bombardement in de regio Luxemburg had overleefd. Omdat hij niet naar school kon gaan, wierven de D'Hoops voor hem een privéleraar aan. Om geen argwaan te wekken ging Claude geregeld met de familie mee naar de kerk. Claudes moeder kwam om in Auschwitz maar zijn vader Josef overleefde en kwam terug om zijn zoon op te halen. In 1950 verhuisde Josef Sapcaru naar Canada, maar Claude bleef contact met zijn pleegfamilie onderhouden.⁵⁵

Jozef Sapcaru en Similia Ellman
© Algemeen Rijksarchief

- 'Voor de oorlog was Jean Maertens de Noordhout een vennoot van Israël LOWY in een 'levensmiddelenbedrijf in Vilvoorde. In 1942, nadat Israël Lowy's schoonmoeder was meegenomen naar het verzamelkamp in Mechelen en van daaruit gedeporteerd was naar Auschwitz, beslisten hij en zijn echtgenote Nicha schuilplaatsen te regelen voor hun drie kinderen. Omdat de Lowys niet wilden dat hun kinderen gescheiden werden, wendden ze zich tot Jean Maertens de Noordhout voor hulp, en hij vond een arme familie in Merelbeke bij Gent, die ermee instemde voor de drie kinderen te zorgen in ruil voor betaling. Na een tijdje begonnen deze mensen herhaaldelijk om meer geld te vragen. Dit werd ook op de een of andere manier geregeld, maar in de herfst van 1943 vernam men dat de kinderen niet goed gevoed werden, en dat een van hen, Avigdor, dicht bij de uitputting verkeerde. Een arts spoorde de Lowys aan de kinderen daar onmiddellijk te verwijderen. Op dat moment brachten Jean en Edith MAERTENS DE NOORDHOUT Avigdor tijdelijk naar hun huis om hem door extra verzorging weer gezond te krijgen. Tegelijkertijd probeerden ze voor zijn broer en zuster een andere oplossing te vinden. Terwijl de kinderen zich in Merelbeke bevonden, had Jean Maertens de Noordhout moeder Lowy in een ziekenhuis in Gent ondergebracht, waar ze zich gedurende achtenhalve maand als patiënte voordeed'.⁵⁶

MOERBEKE (zie VIANE)

NINOVE - Simonne KIECKENS (°1921) werkte als verpleegster van het Rode Kruis in het stedelijk ziekenhuis in Ninove. In die hoedanigheid kwam ze in contact met twee Joodse kinderen die ze in haar ouderlijk huis in de Burchtstraat te Ninove verborg.⁵⁷

- 'Laat in de zomer van 1942 splitste de familie MOSKOWICZ uit Brussel, acht kinderen inbegrepen, zich op om deportatie te vermijden. De jongste zoon Arnost (° 1933) en één van zijn zusters, Livia, vonden onderdak bij de familie WINDENS in Ninove. Arnost werd verborgen bij Victor en Adeline WINDENS, terwijl Livia werd onthaald door een van hun dochters, Yvonne WINDENS, een oorlogsweduwe met twee kinderen. Het gezin Windens was een arme arbeidersfamilie met tien personen en zij aanvaardden de voortvluchtige Arnost zonder enige financiële beloning. Eerst werd hij thuis gehouden omdat in de buurt vele inwoners gunstig stonden tegenover de extreemrechtse collaborerende Rex-beweging. Bovendien sprak Arnost helemaal geen Vlaams. Na een tijdje schreef de familie hem onder hun eigen naam in op een katholieke school. De familie droeg goed zorg voor hem en voor zijn zus en dankzij hun toewijding overleefden beiden de oorlog. Tegen het einde van de oorlog kwam mevrouw Moskowitz, die gedwongen was geweest haar schuilplaats in Brussel te ontvluchten, ook naar Ninove om onderdak te vragen bij de familie Windens. Zes maanden na haar aankomst, in september 1944, werd België bevrijd. Mr. Moskowitz bleef gedurende die twee jaren 1942-1944 het contact onderhouden met zijn kinderen in hun verscheidene schuilplaatsen. Na de oorlog werd de familie Moskowitz herenigd'.⁵⁸

- Gela Herta KARNIOL (° Tsjechoslowakije, 1928) woonde sinds 1939 met haar ouders in Brussel. Op basis van de transportlijsten menen we te kunnen afleiden dat het gaat om Izak KARNIOL (° 1892, CSR) en Irene REDLINGER (° 1905, Bratislava).⁵⁹

56. [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/985](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/985).

57. Verzetsmuseum schuiloord *De Patrijs*, Haaltert.

58. [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/7792](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/7792).

59. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 192 en dl. 3, p. 334.

Izak Karniol en Irene Redlinger
© Algemeen Rijksarchief

'Met een valse identiteitskaart op naam van Liliane Detrez, kon ze haar middelbare schoolstudies tijdens de eerste jaren van de bezetting voortzetten. In maart 1944 werden haar ouders aangehouden en voor deportatie meegenomen terwijl zij op school was (Transport XXV, mei 1944). De overval werd gezien door een buurvrouw, mevrouw Lopes-Dias, die naar Gela's school liep om haar te waarschuwen dat ze onmiddellijk de klas moest verlaten. Mevrouw Lopes-Dias kende een familie die ooit had aangegeven dat ze, indien nodig, bereid waren Gela in hun huis te verbergen. Geholpen door de schooldirecteur, verliet Gela de school, gekleed als een oude vrouw, net op tijd vooraleer de Gestapo haar in de school kwam zoeken. Na Gela tot de volgende ochtend in een schoenenwinkel verborgen te hebben, bracht mevrouw Lopes-Dias het meisje naar het huis van Emile en Charlotte DEPUYDT, die in Ninove woonden. De Depuydts, die in de vijftig waren, en hun 23-jarige dochter Adrienne deden alles om het leven voor Gela draaglijk te maken. Zij deelden het weinige dat ze hadden met Gela, hoewel ze voor haar geen geld of voedselbonnen/zegels ontvingen. Gela werd voorgesteld als een verre nicht uit Frankrijk wiens huis was gebombardeerd en dus naar haar 'oom en tante' was gestuurd. De Depuydts handelden uit medelijden met de vervolgte Joden en voelden het hun plicht te handelen, met volle begrip van de persoonlijke gevaren die ze op zich namen. Gela's ouders hebben het niet overleefd en na de oorlog beschouwde Gela de Depuydts als haar naaste familie'.⁶⁰

OKEGEM (deelgemeente Ninove)

'Op 10 juli 1942 had Mayer TABAKMAN (°1912) een overeenkomst afgesloten met P. De Schepper, inwoner van Okegem, waarbij hij twee hectare landbouwgrond verhuurde aan deze Joodse Brusselaar. De bedoeling was niet enkel om hen een veilig onderkomen te bezorgen, maar ook om een 40 à 50 jongeren van een Joodse jeugdbeweging onder leiding van een vijftal leiders de basisknepen van de landbouwstiel aan te leren met het oog op emigratie naar Palestina. Door de deportaties in de zomer van 1942 werd de deal op het laatste moment afgeblazen. Mayer Tabakman werd om wille van zijn activiteiten bij het Verzet in januari 1943 gearresteerd en op het XIX° transport richting Auschwitz gezet. Maar hij kon ontsnappen. In april 1943 werd hij terug aangehouden en belandde hij in het bekende Transport XX waaruit ook hij kon ontsnappen dankzij de actie van drie jonge mannen. Zijn derde arrestatie in december 1943 te Vorst werd hem echter fataal: transport XXIIIs bracht hem op 15 januari 1944 naar Auschwitz, waar hij om het leven kwam'.⁶¹

ONKERZELE (deelgemeente Geraardsbergen)

In de database van Yad Vashem (Jeruzalem, Israël) vonden we het geval van Fernande DE SMET (°1899) (Voldersstraat, Onkerzele).⁶² 'In 1938 had deze diep-gelovige het weeshuis 'Instituut Troost der Bedrukten' opgericht voor meisjes uit arme gezinnen. Het instituut was gesitueerd in Onkerzele. Tijdens WO II bood het onderdak aan ongeveer 60 kinderen. Er was een pension, een kleuterschool en een lagere school. Het werd gesubsidieerd door de staat omdat er vooral kinderen werden geplaatst door de rechtbank. In 1943 kreeg Fernande De Smet een vraag van een Geraardsbergse handelaar die een Joodse arbeider te werk stelde om diens twee dochterjes onderdak te geven. Leah en Nadia SZMULEWICZ waren toen respectievelijk 4 en 6 jaar oud. Daarna ging ze ook akkoord om vier neefjes van de zusjes te verbergen, alhoewel het instituut officieel enkel voor meisjes bestemd was. Ze reisde zelf naar Brussel om de kleine George GLICKMAN, een peuter van amper één jaar oud, af te halen. Ze noemde hem George Petit omdat hij de kleinste van haar tehuis was. De ouders, Salo Glikzman (°1899) en Sarah Szmulewicz (°1914), waren uit Polen afkomstig. De vader werd met Transport XVI (31/10/1942) gedeporteerd naar Auschwitz.⁶³ De moeder kon blijkbaar ook onderduiken.

60. [https://righteous.yadvashem.org/file n° M.31.2/90000/3](https://righteous.yadvashem.org/file/n°M.31.2/90000/3).

61. D. MICHMAN. *Les mouvements de jeunesse sionistes en Belgique durant l'occupation allemande. Etude d'un point de vue comparatif* – R. VAN DOORSELAER, e.a. *Les Juifs de Belgique, de l'immigration au génocide, 1925 – 1945*, p. 188. Brussel, 1994. <http://www.heemkringokegem.be/index.php/tijdschriften-mededelingen/blog/392-schindler-in-okegem-een-vergeten-episode-uit-de-tweede-wereldoorlog>

62. M. VAN TRIMPONT. 'Moederke' *Fernande De Smet (1899 – 2001): Geraardsbergens Righteous among the Nations*. *Gerardimontium*, nr. 228, nov. – dec. 2009, p. 3-18.
M. VAN TRIMPONT. *De Geraardsbergse Joden die 'verdwenen' in Auschwitz*. *Gerardimontium*, nr. 225, mei–juni 2009, p. 3 - 22.

63. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 125.

Mayer Tabakman

© Algemeen Rijksarchief

Ajeyk Szmulewicz

© Algemeen Rijksarchief

'De drie andere waren Isidore en Jimmy EISENSTORG (respectievelijk 8 en 2 jaar oud) en Franz NEUBLUM (ook 8 jaar oud). Vader Mendel Eisentorg was een Poolse kleermaker die met zijn vrouw, Blinda Wurman, ondergedoken zat in Londerzeel. De ouders van Franz: Walter Neublum (°1904) en Selma Neuhoff (°1903), waren afkomstig uit Duitsland. Hun huis was in 1939 in brand gestoken door de nazis. De moeder werd eind juli 1943 met Transport XXI⁶⁴ afgevoerd naar Auschwitz en kwam daar om het leven. De vader kon blijkbaar onderduiken. De kinderen kregen een valse naam en werden ook allemaal gedoopt. Ze verbleven daar van juli 1943 tot begin 1944. Vermits de staatssubsidies de kosten voor de clandestiene gasten niet dekten, moest ze op zoek naar private sponsors. Begin 1944 overtuigde ze haar zuster, Marthe De Smet, die een weeshuis voor jongens leidde in Sint-Amandsberg (Gent), om de vier Joodse jongens op te nemen. De twee meisjes kon ze onderbrengen bij pleeggezinnen. Hun vader Ajzyk SZMULEWICZ (°1910) die een groothandel in regenmantels had gehad, was ondertussen opgepakt en op 19 april 1943 met transport XX afgevoerd naar Auschwitz, maar hij kon ontsnappen.⁶⁵ In totaal redde ze dus zes Joodse kinderen van deportatie'.⁶⁶

ORROIR*

In de database van Yad Vashem wordt ook melding gemaakt van de vijf zusters LAURIER, waarvan er drie in Brussel woonden en twee in Orroir, ten westen van Ronse in de provincie Henegouwen. 'Daar runden zij een familiepension 'La Laiterie'. Berthe, Maria en Marguerite, die in Brussel woonden, waren verbonden met een verzetsgroep, waarschijnlijk het *Armée Secrète* (Geheim Leger). In heimelijke verstandhouding met de twee zusters uit Orroir, werd beslist de door het verzet geredde Joodse kinderen naar de *Laiterie* over te brengen.

Selma NEUHOFF
© Algemeen Rijksarchief

64. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 279 en dl. 3, p. 203.

65. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 377 en dl.3, p. 180.

66. https://righteous.yadvashem.org/File_n°_M.31.2/9000/3.

67. https://righteous.yadvashem.org/File_no._M.31.2/5856.

* **Orroir** is een deelgemeente van Mont de l'Enclus, ten westen van Ronse, en behoorde tot 1963 tot Oost-Vlaanderen.

In Brussel zouden Berthe en Maria de kinderen oppikken en hen naar Marguerites huis brengen voor een verblijf van een paar dagen; vervolgens brachten ze hen over naar het pension in Orroir. Op deze wijze vonden acht kinderen toevlucht in de *Laiterie* van 1943 tot het einde van de bezetting in september 1944: René KNOLL en zuigeling Alfred KNOLL, Renés halfbroer, zuigeling Monique, Raymond BRONER, Armand SILBERSTEIN, Gaby SILBERMAN en Arthur SILBERMAN. Eenmaal per maand zouden de zusters uit Brussel zowel voedselbonnen als wat geld brengen, die ze kregen van een Joodse organisatie. Eerst brachten twee ouders van de kinderen voedselbonnen, totdat dit te riskant leek. Toen hen gevraagd werd naar de kinderen, vertelden de gezusters Laurier dat ze uit Antwerpen kwamen, maar dat ze de stad omwille van de luchtbombardementen hadden moeten verlaten. Bovendien vond Berthe Laurier, die het meest actief was in het verzet, schuilplaatsen voor de ouders van Armand Silberstein (René en Regina) en de moeder van Alfred Knoll (Adela), en ze bezorgde hen ook voedselbonnen. Op een dag overviel de Gestapo het appartement in Brussel. Er werd niets gevonden, de gezusters Laurier werden echter voor ondervraging meegenomen. Anna en Léonie werden onmiddellijk gewaarschuwd en zij brachten alle kinderen over naar tijdelijke schuilplaatsen. Een aantal weken later keerden zij allen terug naar de *Laiterie*.⁶⁷

De zussen Laurier uit Orroir. © Yad VaShem File from the Collection of the Righteous Among the Nations Department, Yad vaShem (File no. M.31.2/5856)

OTTERGEM (deelgemeente Erpe-Mere) Volgens de database van de *USC Shoah Foundation, Visual History Archive*,⁶⁸ opgericht door Steven Spielberg in 1994 (een jaar na het uitbrengen van *Schindlers List*), hebben drie Joodse jongens een veilig onderkomen gevonden in Ottergem tijdens WO II. Het gaat om Jack WETTER (° 1940, Ixelles), Willy SCHWALB (° 1938, Wenen) en Pinhas ROTSHILD (° 1907, Duitsland). In het interview met Jack WETTER is echter de horen dat hij Ottergem op een merkwaardige manier uitspreekt. Bovendien vermeldt hij zonder aarzeling zijn onderduikadres: Rue des Paysagistes 40. In combinatie met de onduidelijke uitspraak van 'Ottergem' moeten we besluiten dat het niet om de deelgemeente van Erpe-Mere gaat, maar om Oudergem in het Brussels hoofdstedelijk gewest gelegen. Ook de foto van een kasteeltje bij het getuigenis van Willy SCWALB wijzen in die richting... Bij gebrek aan aanwijzingen richting Ottergem gaan we ook bij Pinhas ROTSHILD uit van Oudergem. Bovendien verbleef hij daar na de oorlog, nl. tussen 1945 en '50.

OUTER (deelgemeente Ninove) Felix ZYLBERSTAJN (° 1939, Brussel): leefde sinds okt. 1942 onder-gedoken bij Joseph Demesmaeker in Brussel. In januari 1944 verhuisde hij naar Zevekote, Outer.⁶⁹

RONSE - In het tehuis van de Zusters van Barmhartigheid werden Joodse kinderen opgevangen, o.a. Albert MYDLARZ ofte Albert Maertens.⁷⁰

- 'In het midden van 1942 zag Jean FOUQUET de zesjarige Renée LILLE, de dochter van zijn Joodse burens, buiten op de straat in Brussel. Het gevaar beseffende waarin zij en haar familie zich bevonden, besliste hij haar en haar moeder in zijn flat op te nemen. Hij nam hen vervolgens per trein mee naar zijn ouders in Ronse. Renée was afkomstig uit Oostenrijk en was met haar familie uit Antwerpen naar Brussel verhuisd, waar haar vader uiteindelijk was gevat en gedeporteerd. Toen Jeans ouders beseften dat moeder en dochter Lille Joods waren, kwamen ze voor een moeilijke beslissing te staan. Maar toen ze zagen dat Renée ziek was, hielden ze moeder en dochter bij en verzorgden ze Renée tot ze weer gezond was. Om veiligheidsredenen kregen de vrouwen een plaats om te slapen op de zolder. De Fouquets droegen zeer goed zorg voor Renée tijdens haar schuiltijd en het ontbrak haar nooit aan iets. Het werd haar toegestaan het huis nu en dan te verlaten nadat ze het Vlaams onder de knie had, maar naar school ging ze niet. Renée bleef bij het ouderlijke echtpaar Fouquet tot de bevrijding in september 1944 en werd in oktober van dat jaar met haar moeder herenigd'.⁷¹

SINT-GORIKS-OUDEHOF (deelgemeente Zottegem) Op de hoek van de Wolvenhoek in Sint-Goriks-Oudenhof stond vroeger een vrij grote boerderij van Leo-Remi TRONQUO (°1900) en Germaine DE CUBBER (°1908). Tijdens WO II waren er naast andere vluchtelingen ook een aantal Joodse mensen ondergedoken in een paardenstal. Op de afgelegen boerderij was er ook een broodoven zodat er nooit echter honger was. De Joodse vluchtelingen waren soms zeer wanhopig om aan voedsel te geraken.⁷²

VIANE (deelgemeente Geraardsbergen) Mireille KAROLINSKI (° 1937) zat van 1942 tot 1945 ondergedoken bij de stationschef van Viane-Moerbeke* en zijn vrouw, Emile en Hermine VAN BELLE. De ouders van Mireille, Salomon Karolinski (° 1908, Warschau) en Elisabeth Orcher (°1912), zaten in Schaarbeek in het verzet. Ze werden op 15/8/1942 door de nazi-bezetter opgepakt en met Transport IV (18/8/1942) via de Dossinkazerne in Mechelen gedeporteerd naar Auschwitz. De kleine Mireille verloor er niet enkel haar ouders, maar ook haar grootouders en tante.⁷³

68. <https://sfi.usc.edu/vha>

69. S. BRACHFELD. *Merci de nous avoir sauvés*, p. 467. Herzlia, 2006/7

70. H. HELLEMANS. *Joden in België. Tot wie behoort de ziel van het kind? - Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 13/14 (2004), p. 209.

71. <https://righteous.yadvashem.org/File/n°M.31.2/7630>.

72. Info van kleindochter Conny De Pessemier (dec. 2019).

73. J. LONCIN. *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de Holocaust*, p. 161; A-M. VANDENHERREWEGEN en L. DE COCK. *De Joodse Mireille Karolinski, in Moerbeke ondergedoken.. Gerardimontium*, nr. 285, juli-aug. 2019. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944. Gezichten van gedeporteerden: transporten 14-26*, dl. 2, p. 112.

* Het station van Moerbeke-Viane ligt eigenlijk op het grondgebied van Moerbeke.

- Dora EDELMAN vond via Francois HOST uit La Louvière een veilig onderkomen in een klooster in Viane. 'In februari 1942 werd François Host op beschuldiging van ondergrondse activiteiten door de Duitsers aangehouden, maar in september van hetzelfde jaar weer vrijgelaten. Diezelfde maand vroegen zijn ondergrondse contacten hem zich te bekommeren om Joodse personen die verborgen waren geweest in La Louvière. Onder de verborgen personen bevonden zich Jacques Kleiman uit Brussel, de familie Dessaux, vier leden van de familie Mandelbaum en de broers Maurice en Jacques Edelman, zowel als hun echtgenotes en kinderen, eveneens uit Brussel. Kort daarna werd het nodig andere adressen te vinden voor deze mensen. François Host plaatste Dora dan in een klooster in Vianne-Moorbeck, bij Geraardsbergen (sic)'.⁷⁴

Hier is een foutje in de database van Yad Vashem geslopen: Moorbeck is een dorpje in Henegouwen.⁷⁴

ZOTTEGEM - 'Charlotte KLIPSTEIN (° 1925, Berlijn) was in januari 1939 met haar ouders, Hans Klipstein (° 1889) en Elly Silberberg, vanuit Duitsland in Mariakerke, bij Gent, aangekomen waar ze een veilig onderkomen vonden. Na de Kristalnacht (nov. 1938) had haar vader beslist om Duitsland te verlaten. Op 10 mei 1940 werd haar vader door de Belgische overheid aangehouden wegens zijn Duits paspoort en dus mogelijke staatsvijand. Hij werd afgevoerd naar het Zuid-Franse interneringskamp van Drancy, maar hij kon ontsnappen. Begin 1944 verbleef Charlotte Klipstein één maand bij haar vriendinnen Julia ROMAN en Elvire DEVOS in de Meerlaan te Zottegem, kant Strijpen'.⁷⁵

- In het college Onze-Lieve-Vrouw van Deynsbeke heeft tijdens de oorlog (ca. 1942) een Joodse jongen enkele maanden les gevolgd in het 7de studiejaar bij meester A. De Clercq en meester Plasschaert Michel. 'Waarom hij opeens uit de klas verdwenen is, werd ons niet verteld'.⁷⁶ Mogelijks had de aanwezigheid van die Joodse jongen te maken met het feit dat hoofdonderwijzer Jules LOOTENS actief was in het Verzet. Hij was luitenant bij het Geheim Leger en bracht als weerstander clandestiene bladen in omloop, verwittigde door de Duitsers verdachte personen, hielp mee bij het verbergen van geallieerde piloten, ... Op 24 september 1943 werd hij door de Gestapo opgepakt en naar de gevangenis van Sint-Gillis gevoerd. Daarna werd hij overgebracht naar nazi-Duitsland. Hij overleed op 7 december 1944 in het kamp van Gross-Rosen in Silezië, Polen.⁷⁷

- 'De familie BLEIBERG had evenmin geluk: vanuit Etterbeek was het echtpaar Max Chaim BLEIBERG (° 1907, Polen) – Rosa Rachel GINIEWSKI (° 1914, Polen) op 12/2/1941 aangekomen in Zottegem met hun kinderen Walter (° 1936, Wenen) en Charles (° 1939, Etterbeek). Ze verbleven tot 23/1/1943 in de L. Roelstraat 13 en kregen nog een dochttertje Anne (° 1941, Zottegem). Max Bleiberg was handelaar in ondergoed en had zo connecties in Zottegem met de fabriek van Cantaert, die fel gegeerd ondergoed produceerde uit Egyptische katoenvezel. Hoewel hij officieel ingeschreven was in het gemeentelijk Jodenregister, weigerde hij de Jodenster te dragen. Hierdoor zat hij vier maand in de gevangnissen van Gent, Merkplas en in een werkkamp in Calais. Eind januari 1943 verhuisden ze naar Schaarbeek, maar werden op 15/2/1943 aangehouden en opgesloten in de Dossinkazerne te Mechelen. De twee zonen konden nog net ondergebracht worden in het klooster van de zusters van Barmhartigheid te Heverlee. Op 19/4/1943 werd het echtpaar, dochttertje Anne en grootmoeder Gittel HEFTER (° 1880)⁷⁸ met het XXste transport naar Auschwitz afgevoerd. Max BLEIBERG overleefde als enige van de gedeporteerde familieleden

74. [https://righteous.yadvashem.org/File n° M.31.2/2091](https://righteous.yadvashem.org/File/n°M.31.2/2091).

75. M. VERSCHOORIS. *Schrijven in de schaduw van de dood*. Gent, 2005. <https://www.auschwitz.be/nl/hildebraet-met-charlotte-klipstein>.

76. Oud-leerling Gerard VAN DE KERCKHOVE (° 1929, Oombergen). Info per mail (maart 2020).

77. W. VAN DER SPIEGEL. *De Zottegemse ScoutsGids. 75 jaar scouting Zottegem*, p.18.

78. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 41, 122, 158 en dl. 3, p. 170.

Meschulim Chaim Bleiberg
© Algemeen Rijksarchief

de Holocaust en kwam op 15 mei 1945 aan in Zottegem. In 1950 hertrouwde hij met de Zottegemse Esther De Vos'. Bij haar vader, smid Cyriel DE VOS, woonde op het einde en kort na WO II in de Kazernestraat 12 een Joods meisje. Verdere details ontbreken echter.⁷⁹

- 'Leo BLASBAND (°1910) en zijn vrouw Debora KRIWIN (°1917) vonden met hun dochtertje Viviane Rachel (°1943) van oktober 1942 tot oktober 1944 een veilig onderkomen in Zottegem, Neerstraat 43 (nu Heldenlaan) bij hun werknemer, Georges D'HOKER- BERT Pelagie. Hun zoontje, Marc BLASBAND (° juni 1941), werd ondergebracht bij Leon D'Hoker en Alice Effingem in de Welzjnsstraat. Toen de Duitsers de kledingfabriek van Leo Blasband in Brussel in beslag namen als onderdeel van de arisering van het Joodse bedrijfsleven, beweerde de aangestelde Duitse bedrijfsleider dat een som geld ontbrak en hij dreigde met strafmaatregelen. Op dat moment besefte Leo dat hij voor zichzelf en zijn familie een schuilplaats moest zoeken. Het was toen dat een van Leo's werknemers, Leon D' Hoker, zich een eerdere gunst van Mr. Blasband herinnerende, voorstelde dat Leo, zijn echtgenote Debora en hun baby zoon Marc, naar Zottegem zouden komen en bij zijn familie zouden inwonen. Op 1 oktober 1942 namen de Blasbands de trein naar Zottegem waar Leons moeder Pélagie D'Hoker-Bert, Leo en Deborah opnam, terwijl Léon en Alice baby Marc opvingen. Ondertussen bleef Deborah's oude, blinde moeder, Matla Krievin-Goldfinger, achter in Brussel. Het eerste wat Pélagie D'Hoker vroeg was: 'Waar is uw oude moeder?' Deborah legde uit dat haar moeder in Brussel was gebleven met een verzorgster.'Als je nog een bed zou kunnen krijgen, zou ze bij ons kunnen verblijven', zei Pélagie. De volgende ochtend ging Leo naar Brussel, kocht er een opklapbed, en ging er mee naar Deborah's moeder. De verzorgster vertelde dat tijdens de nacht de Duitsers alle Joden die in het gebouw woonden hadden meegenomen, en dat alleen door het grote kruis dat zij tegenover de ingang had opgehangen ze het appartement van de Blasbands niet doorzocht hadden. Onmiddellijk nam Leo zijn schoonmoeder mee naar Zottegem. De twee zusters van Leo hielden zich schuil in Brussel en Leo bezocht hen wekelijks. Op 26 maart 1943 schonk Deborah Blasband het leven aan een dochter, Viviane. Zij betaalden voor hun materiële onderhoud, maar dat was onbeduidend naast de liefde en de zorg die de familie D'Hoker teruggaf en voor het gevaar dat zij op zich namen. Na de bevrijding bleven de twee families in nauw contact met elkaar'.⁸⁰

***

Ook hier moeten we voorzichtig zijn met veralgemenende conclusies omdat in sommige gevallen het aantal ondergedoken Joden niet exact werd vermeld. In dat geval werd het laagste aantal bijgeteld zodat we tot geen overschatte cijfers komen. De ca. 50 meisjes die in het klooster van Erwetegem tijdens de zomermaanden tijdelijk in Erwetegem verbleven, hebben we als uitzondering niet meegerekend. Van de ondergedoken Joden (ca. 63) zat slechts ca. 30% alleen verborgen, ca. 12% per twee en de grote meerderheid (ca. 58%) zat met drie of meer Joodse personen op hetzelfde onderduikadres. Deze cijfers komen dus zeer goed overeen met die uit Aalst. Qua leeftijd zien we een meerderheid kinderen (70%) en ca. 30% volwassenen. In Aalst was dit ongeveer *fifty-fifty*. Qua geslacht tellen we ca. 56% ondergedokenen van het mannelijk geslacht en ca. 44% van de vrouwelijke kunne. In Aalst was de verhouding net omgekeerd, nl. 40 – 60.

Wat de duur van de onderduik betreft zien we dat slechts ca. 30% tot het einde van de oorlog bleef (meestal vanaf 1942), terwijl ca. 70% minder lang op hetzelfde onderduikadres bleef. In Aalst was die verhouding juist omgekeerd. Mogelijks heeft dit te maken met het feit dat er in Aalst maar één internaat dienst deed als

79. D. LAMARCO. *Joden in Zottegem tijdens WO II. Een onbekend verhaal. - Handelingen van het Zottegems genootschap voor geschiedenis en oudheidkunde*, XVI – 2013, p. 177 – 199. Zie ook : <https://www.nuus.be/2018/10/04/het-hartverscheurende-verhaal-van-de-bleibergs-uit-zottegem/> en Collectie Blum, interview 451 met Charles Bleiberg, Dossinkazerne Mechelen.

80. https://righteous.yadvashem.org/File_n°_M.31.2/4144.

schuilplaats en in de rest van de regio zes instellingen. De redenen voor de kortere onderduikperiodes zijn deels gelijkaardig: later toegekomen, vroeger vertrokken uit veiligheidsoverwegingen. Eén opvallend verschil: het veranderen van onderduikadres wegens ondervoeding. Het aantal aanhoudingen en deportaties ligt hier ook op ca. 15% van het aantal ondergedokenen, maar er zijn dubbel zo veel onderduikadressen bij betrokken. Ook hier gebeurde dit meestal met de latere transporten: XX, XXI, XXIII en XXV. Qua nationaliteit troffen we van slechts ca. 55% van de ondergedokenen de gegevens aan. Op basis daarvan kunnen we besluiten dat zeker de helft van Poolse origine was. Dit loopt parallel met de cijfers uit Aalst. Minstens 12% kwam uit Nederland en ca. 10% uit Oostenrijk. Ongeveer 10% had de Duitse, Tsjechische of Roemeense nationaliteit. Als we de berekening maken ten opzichte van het aantal Joden wiens nationaliteit we kennen, stijgt het Poolse aandeel tot bijna 60%.

Over de onderduikadressen of over de mensen die een schuilplaats ter beschikking stelden is het nog moeilijker om veralgemenende conclusies af te leiden, maar drie dingen vielen toch op. Minstens een kwart van de hulpverleners waren katholiek gelovig. In één vijfde van de onderduikadressen ging het om een internaat of instelling (Melle, Onkerzele, Orroir, Ronse, Viane en Erwetegem). De meeste daarvan waren verbonden aan een klooster of religieuze gemeenschap. Eén vijfde van de onderduikadressen had ook een link met de textielsector (Geraardsbergen en Zottegem). Dit was ook het geval in Aalst (ca. 15%). Dit is te verklaren door het feit dat veel van de Brusselse Joden actief waren in de textielsector.

Onderduikplaatsen buiten het Land van Aalst

BUGGENHOUT - Jacky BORZYKOWSKI (°1938), alias Jacky Barkan/Zimmerman, is de zoon van de Poolse kleermaker Benjamin Blocherman (°1897) en Chana Borzykowska (°1904, Polen), die in de Joodse *sjtetl* in de Brusselse Marollen woonden. Midden april 1943 werden ze met transport XX gedeporteerd naar Auschwitz.⁸¹ ‘Via Andrée Geulen en het JDC (Joods Defensie Comité) werd Jacky in veiligheid gebracht. Van 1943 tot begin 1944 verbleef hij in St-Kruis Brugge bij de familie De Meulemeester, maar werd toen via pastoor Désiré De Wolf ondergebracht bij landbouwer Frans (Sooi) VAN GERWEN in Buggenhout. Hij bleef er tot 1946. Tijdens die overgang verbleef hij een tijdje in een instelling waar hij vuil, ondervoed en ziek werd’.⁸²

⁸¹ W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944*, dl. 3, p. 160 en 178.

⁸² J. LONCIN. *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de Holocaust*. Leuven, 2003. J. LONCIN, *Rafle dans les Maroles. Quatre enfants juifs sauvés de la Shoah*. Leuven, 2003, p. 143. Hij kwam vuil, ondervoed en ziek aan in Buggenhout. Zijn nieuwe pleegouders wisten niet uit welke instelling hij kwam en Jacky zelf was nog maar 5 jaar, verbleef er maar een beperkte periode en herinnert zich ook niet meer waar die instelling gevestigd was.

Familie Van Gerwen uit Buggenhout

© Yad VaShem File from the Collection of the Righteous Among the Nations Department, Yad vaShem (File no. M.31.2/2760)

'Van daaruit werd hij overgebracht naar de familie VAN GERWEN in Buggenhout. Jacqui werd verwelkomd als iemand van de familie en werd uitstekend behandeld door zowel de ouders als de dochters. Jacqui kon naar school gaan en hij hielp op de boerderij. Hij ging met de familie mee naar de wekelijkse kerkdiensten, maar werd niet gedoopt. Jacqui bleef bij de familie tot na de bevrijding, toen hij in 1945 door een oom werd gevonden'.⁸³

- 'Op vraag van pastoor Nestor Poppe hielden Frans en Joanna VINCKE en schoondochter Romanie NELIS het Joodse meisje Eva-Gabrielle BAMBERGER (°1930) tijdens Wereldoorlog II (vanaf de lente van 1942) in hun woning verborgen en redden haar zo van de deportatie.

De familie Bamberger was in 1938 vanuit Duitsland gevlucht naar België. De vader was doorgereisd naar de VS om de overtocht van de familie voor te bereiden. Door de Duitse inval van nazi-Duitsland op 10 mei 1940 viel dit plan echter in duigen. Suzanne Bamberger (°1925), de oudere zus van Eva, was via het modehuis Tamineau, waar ze als leermeisje gewerkt had, in contact gebracht met de parochiepriester van Baasrode. Deze zorgde voor een onderduikadres'.⁸⁴

'De Vinckes noemden Gabrielle 'Gaby', dat klonk toch een beetje Vlaams. Een Joods meisje onderdak geven dat was buitengewoon gevaarlijk gezien het lot dat zoon Jozef als Weerstander had ondergaan en het feit dat de Gestapo al meerdere malen was binnengevallen op zoek naar wapens. Moeder Vincke bleekte Gaby's zwarte krullen van het 'nichtigje uit Brussel' dat nood had aan frisse lucht. De Franstalige 'Gaby' liep school in Baasrode en leerde vlug Nederlands. Er werd in haar kamer ook een vluchtweg geïnstalleerd waarlangs ze via de klerkast naar de zolder kon.

Voor zoon Jozef Vincke werd Wereldoorlog II fataal. Hij werd als lid van de verzetsgroep *De Zwarte Hand*, vooral actief in Klein-Brabant, opgepakt in oktober 1941 en gedeporteerd. Hij overleed in maart 1945 in het vernietigingskamp Gross Rosen'.⁸⁵

- Bij de familie Frans KURSTEN-MATHIJS (Kalkestraat) vond Marc KEPPEL (° 1937, Brussel) een onderkomen. In de Villa Rozenhof, gelegen in Buggenhoutbos, vonden meerdere Joodse kinderen een onderkomen bij Jean BIESEMAN. Concrete namen ontbreken hier echter. Er waren ook Joods kinderen verstopt op de zolder van het klooster in Buggenhout'.⁸⁶

GALMAARDEN 'Armand en Marie KRINGS huurden in Brussel een appartement van Georges VANDOR, in een gebouw waar ook het Joodse echtpaar HAENDEL woonde. Moses HÄNDEL (° 1905, Oekraïne) was eind 1937 met zijn gezinnetje vanuit Oostenrijk gevlucht naar Antwerpen en later naar Brussel. De familie Krings was bij het begin van de bezetting verhuisd naar het dorp Galmaarden, ten zuiden van Brussel, van waaruit ze in contact bleven met Vandor. Toen de deportaties begonnen, overtuigde Vandor hen het kleine meisje van de HAENDELS, Evelyne (° 1937, Wenen), op te nemen. Evelyne, om veiligheidsredenen herdoopt tot Colette Wauthier, kwam in het huis van Krings aan in de zomer van 1942 en bleef er ongeveer een jaar. Evelyne's moeder en haar zuster kwamen zelfs een tot tweemaal op bezoek, maar weldra werd haar moeder, Pessah WOLFOWICZ (°1909, Lodz), aangehouden en met Transport XVI vanuit de Dossinkazerne in Mechelen gedeporteerd (31/10/1942). Haar echtgenoot was in mei 1940 als verdachte door de Belgische overheid aangehouden en gedeporteerd naar kampen in Zuid-Frankrijk. Vanuit Drancy werd hij met Transport 29 gedeporteerd naar Auschwitz (7/9/1942).⁸⁷ Beiden kwamen daar om het leven. Galmaarden bleek uiteindelijk niet langer veilig voor Evelyne, omdat de Gestapo

83. https://righteous.yadvashem.org/File_n°_M.31.2/2760.

84. https://righteous.yadvashem.org/?search=VINCKE%20FRans&searchType=righteous_only&language=en&itemId=7708714&ind=0&itemId=7708714&ind=0

85. Interview met Eduard Vincke, lokaal NSB-secretaris. <http://www.peizegem.be/joomla/jupgrade/index.php/vosp/377-familie-vincke-uit-buggenhout-hielp-joods-meisje-ontsnappen-aan-holocaust-op-gevaar-van-eigen-leven;http://www.dezwartehand.be/Bestanden/Dossier107.pdf>

86. J. TILLEY. *Ook Buggenhout redde Joodse kinderen uit vernietigingskampen*, p. 2-3.

87. L. SCHRAM, e.a. *Drancy-Auschwitz, 1942-1944. Joden uit België gedeporteerd via Frankrijk*, p. 200. Brussel, 2015. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944*, dl. 3, p. 55.

Pessah Wolfowicz
© Algemeen Rijksarchief

haar opzoekingen opvoerde. Met de hulp van Georges Vandor werd voor Evelyne in de lente van 1943 een andere schuilplaats gevonden bij de familie van Joseph en Hélène LEGROS'.⁸⁸

HEKELGEM (deelgemeente Affligem) WAGMAN David (° 1931, Schaarbeek): 'Mijn vader (Behr) kwam in 1928 vanuit Polen naar België. Tijdens WO II zat ik ondergedoken bij Madame DUCHAINE, die hertrouwd was met Mr. De Schepper (haar eerste man was gestorven tijdens WO I). Ik deed mijn eerste communie en doopsel en leerde de catechismus van buiten'.⁸⁹

NAZARETH 'In september 1942, met de toenemende deportatie van Joden, werd Fanny SPIRA uit Antwerpen door haar kruidenier aangespoord om zich te gaan verbergen. Hij zond haar naar zijn zuster, die in het dorp Nazareth woonde, ten zuidwesten van Gent. De tienjarige Annette en de vierjarige Charles werden opgevangen door Rachel D' HAESE en haar echtgenoot Maurice, die een bakkerszaak hadden op het dorpsplein. Er waren wel wat collaborateurs in Nazareth, dus moest het verbergen van Joden door de familie D' Haese strikt geheim gehouden worden. De kinderen D'Haese werden ook geleerd niet over de aanwezigheid van Joodse vluchtelingen in hun huis te spreken. Fanny Spira en haar kinderen werden als familie behandeld. In het begin zond een oom, die ook verborgen zat, maandelijks geld voor hun onderhoud, maar toen het geld niet meer kwam, verzekerden Maurice en Rachel D' Haese dat ze tot aan het einde van de bezetting konden blijven'.⁹⁰

OUDEGEM (deelgemeente Dendermonde) - Sonja WUCZYNSKI (° 1937, Antwerpen,) verbleef bij onderwijzeres Paula Buyst (° 1922, + 2015) in Oudegem. Deze had tijdens WO II als gouvernante gewerkt in het kasteel van Beloeil. Hier waren verschillende Joodse kinderen ondergebracht via netwerken van het Verzet. Na de oorlog bracht ze een Joods meisje, Sonja Wuczynski, mee naar haar thuis in Oudegem. Haar moeder, Leonie De Vos (°1890, Oombergen), een weduwe met vier kinderen, woonde in een rijhuis op de steenweg naar Dendermonde (Oudegemse Baan) in Oudegem. Sonja bleef tot eind 1966 bij de familie Buyst. Dit gebeurde om financiële redenen⁹¹ en ook om het Oostfrontavontuur van de zoon des huizes te compenseren.

- 'In 1942 namen Philémon en Palmyre VERMEIREN, die in Oudegem woonden, de negenjarige Simon en de zesjarige Maxime GOLSTEIN in hun huis op. Via vrienden hadden de ouders van de kinderen, Henri en Klara Golstein uit Brussel, contact opgenomen met de Vermeirens, die zelf twee volwassen kinderen hadden – Célestin en Marie-Louise. In het begin bracht de moeder van de verborgen kinderen hen vaak een bezoek, maar toen ze zag hoe goed ze werden behandeld, verminderde ze haar bezoeken waardoor ook het ontdeckingsgevaar verminderde. Om zich aan de plaatselijke bevolking aan te passen, woonden Simon en Maxime de kerkdiensten bij in het gezelschap van de familie Vermeiren. Slechts een paar mensen in Oudegem, waaronder de onderpastoor, kenden de waarheid met betrekking tot de herkomst van de kinderen'.⁹²

TERNAT Gabrielle NOLF-TOLLEBEEK woonde in Brussel, gescheiden van haar echtgenoot, die eigenaar was van een juwelierszaak. Voor de oorlog deed hij gewoonlijk zaken met Joseph GOLDFAYS (° 1908, Warschau).

88. https://righteous.yadvashem.org/File_n°_M.31.2/6709/2. <https://avotaynu.com/EvelynesStory.pdf>

89. Interviewbank, Collectie Blum, Dossinkazerne, Mechelen.

90. https://righteous.yadvashem.org/File_n°_M.31.2/6012.

91. H. HELLEMANS. *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden*, p. 104. UGent, 2002.

92. https://righteous.yadvashem.org/File_n°_M.31.2/7548.

Joseph Goldfays
© Algemeen Rijksarchief

'Toen Joseph werd aangehouden en vanuit de Mechelse Dossinkazerne gedeporteerd met Transport XVIII (15/1/1943),⁹³ hielp Gabrielle schuilplaatsen vinden voor de drie kinderen Goldfays bij de families NIEUWLANDT en BELLEMANS. Door haar relaties met de ondergrondse netwerken was ze ook behulpzaam bij het verbergen van veertien joodse meisjes in Ternat, ongeveer twintig kilometer ten westen van Brussel. Behalve voor de kinderen Goldfays regelde Gabrielle ook voor Sara en Marie FLUX (twaalf en zes jaar oud), en voor Rosa BERENBLUM veilige schuilplaatsen. Sylvia FELLNER – BAUM werd tijdelijk verborgen in Gabrielles eigen huis. Toen ze niet direct een geschikt adres voor Suzanne RUCHMAN (veertien jaar oud) kon vinden, nam Gabrielle haar voor een onbepaalde tijd op. Toen Suzannes zuster, Hélène (twaalf jaar oud), haar daarna op een dag kwam bezoeken en klaagde over de ruwe omstandigheden in haar schuilplaats besliste Gabrielle dat ook zij bij haar kon blijven'.⁹⁴

VLOESBERG (Flobecq)

'Van juli tot oktober 1942 werd Charles GOTTCHEINER (  1926, Schaarbeek) verborgen in Vloesberg/Flobecq. Daarna vond hij een onderkomen in de Borinage'.⁹⁵ 'Zijn ouders, Mordka Gottcheiner en Fajga MARKIEWICZ (  1900) hadden in Polen een klein naaiatelier. Maar omwille van hun communistische sympathie vluchtten ze in 1926 voor het autoritair regime van maarschalk Pilsudski. Via Berlijn kwamen ze in Brussel aan'.⁹⁶ De moeder werd op 8 september 1942 vanuit Mechelen gedeporteerd met Transport VIII en overleefde de Holocaust/Shoah niet.⁹⁷ De vader kon blijkbaar onderduiken en komt niet voor in de deportatielijsten.

***

Aan de grenzen van het voormalige Land van Aalst zijn we nog 26 ondergedoken Joodse personen tegengekomen. Ook hier zat ongeveer een derde alleen ondergedoken bij particulieren en de meesten (ca. 45%) zaten met drie of meer verborgen. Qua leeftijd zien we hier nog een veel uitgesprokener meerderheid kinderen: ca. 95% in plaats van ca. 70%. Qua geslacht ligt het in dezelfde lijn: fifty-fifty (tegenover ca. 55% - ca. 45%). Wat de duur van de onderduikperiode betreft tellen we een lichte minderheid (ca. 45%) die tot het einde van de oorlog op hetzelfde onderduikadres bleef en een kleine meerderheid (ca. 55%) die dit niet deed. Meestal was dit het geval bij kinderen die in een instelling/ klooster zaten in afwachting van een pleeggezin. Ook hier zien we één geval van verhuis wegens ondervoeding. Qua nationaliteit vonden we voor slechts één derde gegevens. Maar daarvan was de grote meerderheid (ca. 65%) van Poolse origine, ca. 25% met Duitse nationaliteit en ca. 10% uit Oostenrijk. Ook over de personen die onderdak verschaften vonden we weinig gegevens. Behalve het feit dat iets minder dan de helft van de onderduikadressen geregeld waren via de pastoor of bij katholieke gelovigen gebeurde. Ook hier was er één klooster ingeschakeld als veilig onderkomen.

93. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944*, dl. 3, p. 126.

94. <https://righteous.yadvashem.org/File/n  M.31.2/5485>.

95. Interviewbank nr. 694, Collectie Blum, Dossinkazerne, Mechelen.

96. L. SAERENS. *Rachel, Jacob, Paul et les autres: une histoire des Juifs   Bruxelles*, p. 13. Brussel, 2014.

97. W. ADRIAENS, e.a. *Mecheln-Auschwitz, 1942-1944*, dl. 4, p. 256 en dl. 2, p. 223.

Fajga Markiewicz

  Algemeen Rijksarchief

Besluit

Hoewel het einde van WO II nog maar 75 jaar achter ons ligt, zijn veel verhalen over de redding van Joodse kinderen en volwassenen in Vlaanderen al vervaagd of half vergeten. Zelfs van de mensen die in de jaren 1990 van het Israëliësch instituut *Yad Vashem* de onderscheiding kregen '*Rechtvaardige onder de volkeren*' is dit in eigen stad of gemeente nog nauwelijks geweten.⁹⁸ Het is dus hoog tijd om die feiten te inventariseren zodat ze niet tussen de plooiën van de geschiedenis verdwijnen. Voor het historische Land van Aalst is dit bij deze gebeurd, al zullen er zeker nog andere gevallen aan het licht komen. Dit is trouwens nu al gebeurd: op de kaart in het museum van de Kazerne Dossin zijn er voor de regio Zuid-Oost Vlaanderen maar dertien onderduikplaatsen aangeduid: Aalst, Erondegem, Erpe, Geraardsbergen, Melle, Merelbeke, Ninove, Onkerzele, Orroir, Ronse, Viane en Zottegem. De Aalsterse deelgemeente Moorsel staat verkeerdelijk aangeduid: het gaat om een gehucht van Tervuren.

Wij vonden nog zeven andere gemeenten of dorpen van het vroegere Land van Aalst waar één of meerdere Joden tijdens WO II een veilig onderkomen vonden: Erembodegem, Erwetegem, Lede, Okegem, Outer, Sint-Goriks-Oudenhove en Strijpen. De gemeenten met een onderduikplaats in een instelling (school, klooster) kregen een blauw cirkeltje als vermelding (Melle, Onkerzele en Viane). Het internaat van de Broeders de Deo in Aalst, het klooster van Erwetegem en dat van Ronse staan niet vermeld. Bovendien blijkt uit de casus van Aalst dat er drie maal meer onderduikadressen (14) aan het licht kwamen dan tot nu toe bekend was. Als dit kan geëxtrapoleerd worden naar de ganse regio, betekent dit een beduidende onderschatting. Voor het voormalige Land van Aalst kwamen we aan een totaal van minstens 110 Joodse personen die gedurende een kortere of langere periode tijdens WO II een veilig onderkomen vonden. Dit aantal is min of meer gelijkmatig verspreid: 12 in Geraardsbergen en deelgemeenten, 6 in Melle en Merelbeke, 8 in Ninove en deelgemeenten, 15 in groot-Zottegem, 15 in de regio Ronse en een uitschieter van 54 in Aalst-Erpe-Lede.

Opmerkelijk is nog dat er in het westen van het historische Land van Aalst een witte vlek is qua onderduikadressen. Tot hiertoe vonden we geen Joodse ondergedokenen in Herzele, Sint-Lievens-Houtem, Oosterzele, Balegem, Brakel, Zwalm. Mogelijks is dit deels te verklaren door het ontbreken van een directe spoorverbinding met Brussel. Het zou een mooi gemeentegrens-overstijgend project zijn voor plaatselijke heemkundige en historische kringen om deze leemte op te vullen. Vaak gebeurde het verbergen via iemand van het Verzet of via professionele connecties van voor de Duitse inval. Zo was er in de industriestadjes Aalst, Geraardsbergen en Zottegem een link met de textielsector waarin veel Joodse vluchtelingen uit het Brusselse actief waren.

In de meeste gevallen konden de ondergedoken Joodse kinderen in deze regio (minstens 89) de Holocaust levend doorkomen. Om hun overlevingskansen te vergroten of het risico om ontdekt te worden te verkleinen, werden ze vaak meegenomen naar de wekelijkse mis of werden gedoopt of gevormd. Dit was het geval in minstens 20% van de gevallen. Meerdere Joodse ouders die in deze regio zaten ondergedoken of wiens kind(eren) hier een veilig onderkomen vond(en), overleefden WO II niet. Vanuit deze regio werden 37 personen en/of personen wiens kind in deze regio ondergedoken zat, gedeporteerd naar Auschwitz. Opmerkelijk is nog dat in bijna 60% van de gevallen dit pas gebeurde vanaf januari 1943 in de laatste tien transporten.

⁹⁹. Zoals het geval van Henri WEICHSELBAUM die van 1942 tot 1946 ondergedoken zat in Schendelbeke, deelgemeente van Geraardsbergen, en pas dit jaar met zijn verhaal naar buiten kwam (A.-M. Vanden Herrewegen en L. De Cock, - Gerardimontium, maart-april 2020).

Vermoedelijk deporteerden de eerste 17 transporten vooral Joden uit Antwerpen en Brussel. Nog een opmerkelijk detail: een derde van de gedeporteerden uit deze regio zaten in het befaamde of beruchte Transport XX (april 1943). Dit was niet enkel het eerste vervoer dat in beestenwagons gebeurde, maar ook het enige in West-Europa dat door enkele jonge verzetslieden waaronder Youra LIVCHITZ (°Kiev 1917, + Schaarbeek 1944) tot staan werd gebracht (Boortmeerbeek). Hierdoor konden 232 gevangenen uit de trein ontsnappen, maar 26 werden er neergeschoten door de treinbewakers en 90 werden er terug opgepakt. 119 personen konden zelfs uit de klauwen van de nazi-bezetter blijven. Van de 1.631 gevangenen van transport XX hebben er slechts 150 de hel van Auschwitz overleefd.⁹⁸

Door onderdak te geven aan Joodse vluchtelingen werd door de plaatselijke bevolking een serieus risico genomen, maar in één geval was het toch wel extreem doordat Duitse soldaten overdag het textielatelier in het onderduikpand gebruikten voor hun herstellingen.

Ook merkwaardig is het geval van drie neven die pas na de oorlog ontdekten dat ze in dezelfde stad ondergedoken zaten, in vogelvlucht hooguit twee kilometer van elkaar verwijderd...

De algemene conclusies zijn ook in meerdere of mindere mate van toepassing op steden of gemeenten die grenzen aan het historische Land van Aalst: Buggenhout, Galmaarden, Hekelgem, Nazareth, Oudegem, Ternat, Vloesberg.

Enigszins afwijkend was een geval in Oudegem waar het herbergen van een Joods meisje ook gebeurde om financiële redenen en om het Oostfrontavontuur van de zoon des huizes te compenseren.

De Weerstand tijdens WO II wordt nog vaak gepercipieerd als een overwegend Waalse zaak. Dit weerspiegelt zich ook in het aantal onderduikadressen voor Joodse mensen tijdens WO II. Dat is enerzijds logisch door de uitgestrektheid van Wallonië en de afgelegenheid van veilige schuilplaatsen. Maar anderzijds zijn een niet verwaarloosbaar aantal onderduikadressen in Vlaanderen officieel niet (meer) bekend. Op basis van deze regionale inventaris kan dit beeld bijgesteld worden.

Maar hier mag het niet bij blijven. In deze woelige tijden van vluchtelingenstromen, populisme, uitingen van antisemitisme en anti-islamitisch racisme wordt vaak verwezen naar de jaren 1930. Het is enerzijds gevaarlijk om dergelijke vergelijkingen te maken omdat de geschiedenis zich nooit letterlijk herhaalt, maar anderzijds moet er ook gewezen worden op de gelijkenissen. Daarom is het goed dat er iets gebeurt met deze inventaris. Bij deze worden de gemeente- en stadsbesturen opgeroepen om deze getuigenissen van dappere menslievendheid van gewone inwoners in ongewone tijden te vereeuwigen met een gedenkplaat, struikelsteen of infobord.

De staat Israël heeft het goede voorbeeld gegeven en eert de personen die opgenomen zijn in de database *'Rechtvaardige onder de volkeren'* voor hun hulp tijdens WO II met een medaille en een inscriptie in de herinneringsmuur in het Yad Vashemmuseum te Jeruzalem.

Tot slot nog een citaat uit de herdenking in Aalst: 'Hopelijk is de onthulling van deze gedenkplaten geen eindpunt, maar een eerste hoofdstuk in een vervolgverhaal dat perfect past in het vernieuwde opvoedingsproject van het SMI (burger worden in de geest van Sint-Maarten). Vrede is immers een werkwoord, en hopelijk worden onze eerstejaars hier dankzij de herdenkingsplaten gestimuleerd om dit onregelmatig - maar sterk - werkwoord makkelijker te vervoegen!'

Bijlagen

100. Verzameling Stefanie Cooman, vertaling Stefanie Cooman.

101. Verzameling Stefanie Cooman.

1. Brief van Alter Berko KUSZERNIK¹⁰⁰

uit de *Wehrmachtuntersuchungsgefängnis*, Rue Joseph Claes, Brussel-St-Gilles

Sint Gillis, 10 mei 1942

Mijn liefste vrouw,

Ik heb je pakket goed ontvangen, maar ik ben niet blij want de sinaasappelen die je in het pak gestoken hebt, heb ik niet nodig. Ik heb enkel brood nodig. Stuur me in het volgende pakket dus zo veel mogelijk brood. En als je me gesneden brood stuurt, steek het dan even in de oven zodat het niet ... vergaet. Mijn liefste vrouw, ik heb je pakket met dekens goed ontvangen en dat doet me enorm plezier want nu slaap ik beter en heb ik geen kou. In een nieuw pakket stop je mijn tabire, 2 of 3 pakjes bleu en corned van 100 gr die ik thuis heb, mijn pijp, sigaretten en 2 of 3 doosjes cigarillo's van 10. Koop me een sigarettenhouder en ook een speciale doos om sigaretten te maken, 'éclair' genoemd. Stuur me ook mijn bril, een pot confituur en een pot honing, snoep, koekjes en peperkoek, een hemd, een warme onderbroek, mijn pantoffels, mijn scheergerief, een dozijn scheermesjes, mijn kam, een spiegel, een trui en mijn trui met rits. Mijn liefste vrouw, ik zou graag hebben dat je me bezoekt. De bezoeken zijn op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag van 2u30 tot 5 uur. Probeer me de volgende keer geen vlees te sturen of appelsienen, noch eieren. Stuur me de volgende keer een beetje zout en ajuinen en vooral veel brood. Ik zou ook een potlood willen.

Mijn liefste vrouw, ik zou graag weten of je nieuws hebt over mijn zaak en of je al een goede advocaat aangenomen hebt om mijn zaak te bepleiten.

Mijn beste vrouw, ik heb thuis een bon achtergelaten om mijn overjas te laten kuisen in de stomerij (Merodestraat, nr 658), zoek het ticketnummer thuis en ga hem halen. Ga ook mijn 2 paar schoenen halen die ik heb binnen gedaan bij de schoenmaker om te verbreden.

Ik weet niets meer om te schrijven en eindig mijn brief. Ik omhels je met gans mijn hart en ontvang mijn dikke kussen van ver.

Je man, A. Kuszernik cel 119.

Mijn lieve vrouw, ik zou willen weten of het goed met je gaat en of je in goede gezondheid bent. Mijn moraal is goed en ik ben in goede gezondheid.

Spel kaarten aub.

2. Paspoort van Alter Berko KUSZERNIK¹⁰¹

2

Pyssopis - Signalements

Date de naissance	1887	Sexe - Homme
Miejsc urodzenia	Jaróv	
Lieu de naissance		
Plan		
Etat civil	2 onaty - marié	
Profession	fabrykant - fabricant	
Wzrost		
Taille	średni - moyenne	
Twarz		
Wzrost	owalna - ovale	
Włosy		
Cheveux	ciemne - fonés	
Oczy		
Yeux	niebieskie - bleus	
Ważki szczególne		
Signes particuliers		

Dzieci - Enfants

Imię	Wiek	Płeć
Nom	Age	Sexe

3. Paspoort van Ryvka Kuszernik-Kirszenstein¹⁰²

Rysopis - Signalements		Żona - Femme	
Rok urodzenia Date de naissance	1894		
Miejsce urodzenia Lieu de naissance	Warszawa		
Stan État civil	Wzięta - mariée		
Zatrudnienie Profession	bez - sans		
Wzrost Taille	średni - moyenne		
Twarz Visage	owalna - ovale		
Włosy Cheveux	czarna - noirs		
Oczy Yeux	niebieskie - bleus		
Znaki szczególne Signes particuliers			

Dzieci - Enfants		
Imię Nom	Wiek Age	Płeć Sexe

Fotografie - Photographies

Podpis posiadacza
Signature du porteur

102. Verzameling Stefanie Cooman.

103. Verzameling Stefanie Cooman.

104. Verzameling Stefanie Cooman.

4. Paspoort van Baruch Grinberg¹⁰³

RYSOPIS - SIGNALEMENTS		Żona - Femme	
Rok urodzenia Date de naissance	15.5.1890		
Miejsce urodzenia Lieu de naissance	Warszawa		
Stan État civil	żonaty - marié		
Zatrudnienie Profession	z wykształcenia - diplômé		
Wzrost Taille	średni - moyenne		
Twarz Visage	owalna - ovale		
Włosy Cheveux	czarna - noirs		
Oczy Yeux	niebieskie - bleus		
Znaki szczególne Signes particuliers			

DZIECI - ENFANTS		
Imię Nom	Wiek Age	Płeć Sexe

FOTOGRAFIE - PHOTOGRAPHIES

Podpis posiadacza
Signature du porteur

B. Grinberg

5. Paspoort van Ruchla Grinberg-Kirszenstein¹⁰⁴

RYSOPIS - SIGNALEMENTS		Żona - Femme	
Rok urodzenia Date de naissance	23.2.1896		
Miejsce urodzenia Lieu de naissance	Warszawa		
Stan État civil	Wzięta - mariée		
Zatrudnienie Profession			
Wzrost Taille	średni - moyenne		
Twarz Visage	owalna - ovale		
Włosy Cheveux	czarna - noirs		
Oczy Yeux	niebieskie - bleus		
Znaki szczególne Signes particuliers			

DZIECI - ENFANTS		
Imię Nom	Wiek Age	Płeć Sexe

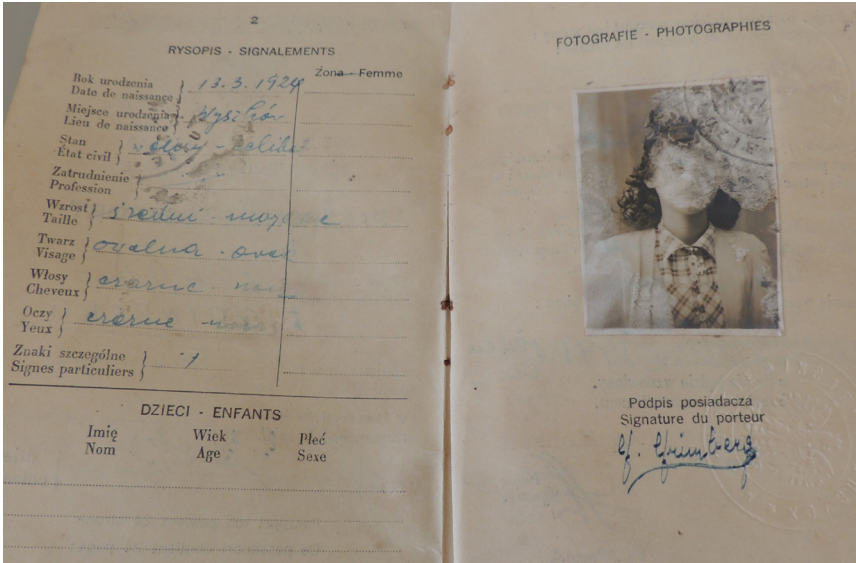
FOTOGRAFIE - PHOTOGRAPHIES

Podpis posiadacza
Signature du porteur

Ruchla Grinberg-Kirszenstein

6. Paspoort van Golda Grinberg¹⁰⁵

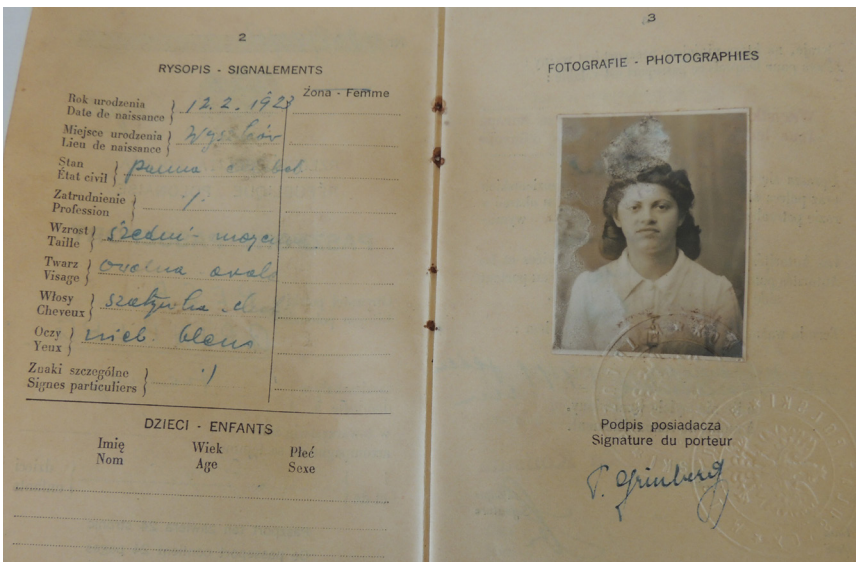

105. Verzameling Stefanie Cooman.

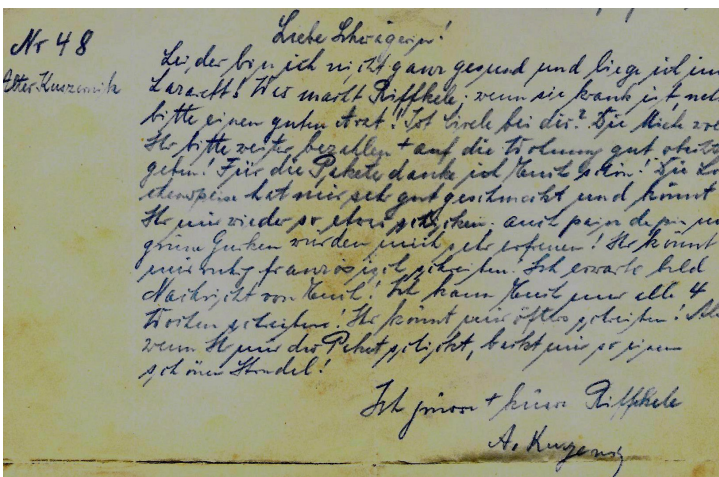
106. Verzameling Stefanie Cooman.

107. Verzameling Stefanie Cooman.

7. Paspoort van Pesa Grinberg¹⁰⁶

8. Brief van Alter Berko Kuszernik (Breendonk, 11/06/1945)¹⁰⁶

In deze brief aan zijn schoonzus meldt Alter Berko dat hij in de ziekenzaal ligt. Hij geeft ook enkele praktische aanwijzingen over de huur die nog moet betaald worden, kleren en schoenen die nog moeten afgehaald worden in de stomerij of bij de schoenmaker. Hij dankt ook voor het voedselpakket dat hij ontvangen heeft en voegt enkele wensen toe voor het volgende pakket (o.a. groene augurken). Ook de vraag naar producten voor de persoonlijke hygiëne vallen op: scheerapparaat, scheerkwast, scheerzeep en ook een stuk gewone zeep (Sunlight).

Het neogotische oeuvre van decoratieschilder Remi Goethals

‘Schilderingen in alle slach’

Pieterjan De Coninck

Inleiding¹

In 2018 onderzocht een scanner van de Onderzoeksgroep AXES (Universiteit Antwerpen) de wandschildering van het Laatste Oordeel in de voormalige kapittelzaal van de Aalsterse Sint-Martinuskerk. Dit hoogtechnologische scantoestel analyseerde eerder wereldberoemde kunstwerken zoals het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck en het Meisje met de Parel van Johannes Vermeer. In het kader van een vooronderzoek door het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium, was deze keer dus een opmerkelijke Aalsterse muurschildering aan de beurt.²

Stilistisch gezien dateert dit Laatste Oordeel, van de hand van een onbekende meester, vermoedelijk uit het einde van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw.³ Het kunstwerk verdween later achter kalklagen en werd in 1892 definitief blootgelegd door de Gentse schilder Remi Goethals. Vijftien jaar later was Goethals opnieuw in de Sint-Martinuskerk aan de slag. In 1907 restaureerde hij er de gewelfschildering van een fragment van de Boom van Jesse in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans.⁴

Volgens Anna Bergmans en Jean Van Cleven was Remi Goethals een decoratieschilder, gespecialiseerd in burgerlijke en religieuze muurschilderingen. Hij was opgeleid aan de Gentse Sint-Lucasschool.⁵ Uit de Inventaris Onroerend Erfgoed blijkt dat hij in verschillende Oost-Vlaamse kerken polychrome muurschilderingen aanbracht.⁶ Toch werd er amper onderzoek naar hem verricht. Daarom gaan we in dit artikel dieper in op het leven en werk van Remi Goethals. Wat was zijn achtergrond? Hoe was zijn oeuvre opgebouwd? Had hij een bijzondere band met Aalst?

Familie

Remi Goethals kwam ter wereld in Gent op 22 augustus 1853. Hij werd ingeschreven in de registers van de burgerlijke stand als Petrus Remigius Verstappen. Zijn moeder was Mechtildis Hubertina Verstappen (1824-1895). Zij was afkomstig uit Maaseik en verhuisde in 1852 van Brussel naar Gent. Mechtildis (Mathilde) was een tijdlang

1. Met dank aan: Dirk Van de Perre, Kaat Leeman (Erfgoedhuis Zusters van Liefde JM), Luc de Kezel (Archief Provinciaal van de Broeders van Liefde), Diana Nieuwold (kerkfotografie.be), André Coene, de medewerkers en archivariissen van het Stadsarchief Aalst en van het Rijksarchief Gent, de medewerkers van de Universiteitsbibliotheek Gent en van de Dienst Burgerzaken van de Stad Gent.

2. Universiteit Antwerpen, Scanner verkennt muurschildering in Aalst, https://uantwerpen.be/popup/nieuwsonderdeel.aspx?newsitem_id=3638&c=LANDP56&n=101319, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

3. L. Robijns, De Sint-Martinuskerk te Aalst (deel 1), Gent, Bestendige deputatie van de provinciale raad van Oost-Vlaanderen, 1980, p.21.

4. L. Robijns, De Sint-Martinuskerk te Aalst (deel 1), p. 18 en 22.

5. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 302. In: J. De Maeyer (ed.), De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1988, p. 279- 322; A. Bergmans, Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1998, p. 364.

6. Inventaris Onroerend Erfgoed (IOE), <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

De scanner van de Universiteit Antwerpen analyseert het Laatste Oordeel.
© Stedelijk Museum Aalst

Julius Goethals
© Verzameling auteur

als naaister aan de slag. Op 6 december 1854 trouwde ze met politieagent Petrus Franciscus Goethals (1820-1904) uit Brugge. Petrus erkende Remi toen als zijn zoon. Die ging vanaf dat moment als Remigius (Remi) Goethals door het leven. In het gezin Goethals-Verstappen werden nog drie andere kinderen geboren: Julius (1855-1918), Désirée Philomène (1857-1917) en Bernard (1867-1921).⁷

Julius Goethals volgde een opleiding tot bouwkundige aan de Gentse Sint-Lucasschool en werkte een tijdlang voor architect Pieter Van Kerkhove.⁸ In 1883 werd hij benoemd tot stadsbouwmeester van Aalst. Gedurende vijfendertig jaar beïnvloedde Julius Goethals in belangrijke mate de stedenbouwkundige ontwikkeling van deze stad. Hij adviseerde het stadsbestuur, loste bouwkundige problemen op en beoordeelde bouwaanvragen. Goethals coördineerde ook de restauratie van historische gebouwen en bepaalde mee de inplanting van nieuwe straten en wijken.⁹ Hij combineerde zijn stadsbouwmeesterschap met een bloeiende carrière als zelfstandig architect.¹⁰

7. Stad Gent (SG), Dienst Burgerzaken, Bevolkingsarchief.

8. Architect Pieter Van Kerkhove (1847-1889) studeerde aan de Gentse Sint-Lucasschool. Hij zou er nadien ook zelf lesgeven. Een van zijn bekendste ontwerpen was het stadhuis van Sint-Niklaas. In 1880 werd hij benoemd tot provinciaal architect van Oost-Vlaanderen.

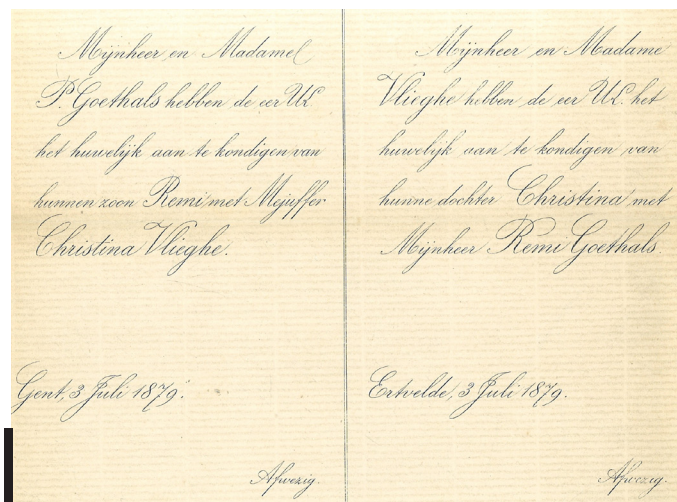
9. Zie ook: L. Robijns, Van 'Hoofdwachtpost' tot 'Brasserie Borse van Amsterdam', p. 91-93. In: Het Land van Aalst, 66, 2014, p. 69-100.

10. Julius Goethals ontwierp woningen, openbare gebouwen, kloosters, pastorieën... Toch is hij vooral bekend omwille van zijn parochiekerken. Hij ontwierp onder andere kerken in Aalst (Onze-Lieve-Vrouw van Bijstandkerk), Strijpen (Sint-Andrieskerk), Pamel (Sint-Gaugericuskerk) en Prosperpolder (Sint-Engelbertuskerk). Daarnaast verbouwde en/of restaureerde hij onder andere parochiekerken in Lottenhulle (Heilig Kruiskerk), Lovendegem (Sint-Martinuskerk), Borsbeke (Sint-Antoniuskerk), Denderhoutem (Sint-Amanduskerk), Meldert (Sint-Walburgakerk), Aalter (Sint-Corneliuskerk) en Stekene (Heilig Kruiskerk).

Désirée Philomène Goethals was modiste. Bernard Goethals studeerde, net zoals zijn broer Julius, bouwkunde aan de Gentse Sint-Lucasschool. In 1889 verhuisde hij naar Aalst. Bernard woonde een aantal jaren in bij Julius. Hij werd aanvankelijk als student ingeschreven in het Aalsterse bevolkingsregister en kwam dus vermoedelijk als stagiair-bouwkundige praktijkervaring opdoen bij zijn oudere broer.¹¹ Bernard Goethals bleef uiteindelijk in Aalst wonen en werkte er als architect, beëdigd landmeter en leraar aan de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten. Hij was ook een tijdlang hoofdagent voor de 'Naamloze Maatschappij van verzekering tegen brand en het breken van spiegelglazen "La Gladbach"'.¹²

Remi Goethals huwde in 1879 met Christina Vlieghe (1855-1903) uit Ertvelde.¹³ Ze kregen samen vier kinderen: Marie Christine (1881-?), Mathilde Theodorine (1888-1925), Julienne Pauline (1893-1916) en Bernard Louis (1894-1911). De twee jongste kinderen bleven ongehuwd. Marie trouwde in 1906 met Theo Goethals. Hij zou later het schildersatelier van zijn schoonvader verderzetten. Mathilde huwde in 1909 met Léon Van Mele.¹⁴

Uitnodiging voor het huwelijk van Remi Goethals en Christina Vlieghe.
© Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.GENEA.016834

11. Stadsarchief Aalst (SA), Bevolkingsregister 1867 e.v., folio 139.
12. SA, De Denderbode, 6 september 1894, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.
13. Universiteitsbibliotheek Gent, Huwelijksaankondiging van Remi Goethals en Christina Vlieghe, 1879.
14. SG, Dienst Burgerzaken, Bevolkingsarchief.
15. W. Wouters, Broeders en baronnen. Het ontstaan van de Sint-Lucasscholen, p. 157. In: J. De Maeyer (ed.), De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1988, p. 157-218.

Opleiding

Remi Goethals volgde, net zoals zijn jongere broers, een opleiding aan de Sint-Lucasschool in Gent. Een bescheiden tekenklas van het Gentse Sint-Vincentius-a-Paulogenootschap, een katholieke liefdadigheidsvereniging, lag aan de basis van deze 'Sint-Lucasacademie'. Onder impuls van industrieel Joseph de Hemptinne, architect Jean Baptiste Bethune en broeder Marès-Joseph van de Broeders van de Christelijke Scholen, zou deze tekenschool voor jonge arbeiders uitgroeien tot een invloedrijke katholieke kunst- en ambachtsschool. Sint-Lucas moest een christelijk alternatief vormen voor de officiële Academies voor Schone Kunsten.¹⁵ Deze Academies, met hun classicisme en studies naar levend (naakt)model, waren volgens de ultramontaanse katholieken immers goddeloos en immoreel.¹⁶

De Sint-Lucasacademie was voor de ultramontanen een instrument om hun maatschappelijke doelstellingen te helpen realiseren: een dam opwerpen tegen nieuwe ideologieën zoals het socialisme, de samenleving opnieuw kerstenen en de hiërarchische maatschappij van voor de Franse Revolutie herstellen. De middeleeuwen stonden op structureel, filosofisch en artistiek vlak model voor de samenleving die de ultramontanen wensten te creëren. De neogotiek was dan ook een vanzelfsprekende basis voor de Sint-Lucaspedagogiek.¹⁷ Op Sint-Lucas wou men in de eerste plaats jonge mannen opleiden tot deugdzaam christenen.¹⁸ Via hun neogotische kunst- en ambachtswerken zouden die dan de katholieke heilsboodschap kunnen weergeven in een neogotische vormtaal.¹⁹

Concreet betekende dit onder andere dat de gotiek de plaats moest innemen van de klassieke oudheid als belangrijkste inspiratiebron voor kunstenaars. Architec-

16. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 283.
17. W. Wouters, Broeders en baronnen, p. 157.
18. W. Wouters, Broeders en baronnen, p. 179.
19. J. De Maeyer, Kunst en politiek. De Sint-Lucasscholen tussen ultramontaanse orthodoxie en drang naar maatschappelijke-culturele vernieuwing, p. 88. In: J. De Maeyer (ed.), De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914, Leuven, Universitaire pers Leuven, 1988, p. 57-124.

tuur werd ook opnieuw als ‘moeder aller kunsten’ gezien.²⁰ In tegenstelling tot zijn broers, die zich toededen op bouwkunde, koos Remi Goethals voor een opleiding tot (decoratie)schilder. De lessen lijntekenen vormden de basis van een schildersopleiding aan Sint-Lucas. Vervolgens kwamen ornament-, kop-, figuur- en groepstekeningen aan bod. Nadien volgden lessen ‘compositie van het decoratieve paneel’.²¹ Naast de praktische vakken, stonden er ook theoretische lessen op het programma: materiaalkennis, kleurenleer, stijlgeschiedenis, christelijke symboliek, kerkgeschiedenis...²²

Atelier de Peinture & Décoration

Na zijn studies maakte Remi Goethals carrière als ‘versieringschilder’.²³ Neogotische schilders hielden zich voornamelijk bezig met decoratieve en monumentale schilderkunst.²⁴ Ze decoreerden bijvoorbeeld kerkelijke en burgerlijke interieurs met wandschilderingen, beschilderden meubilair en polychromeerden heiligenbeelden. Hun paneelschilderkunst was meestal functioneel: kruiswegen, panelen voor retabels... Sint-Lucaskunstenaars deden immers niet aan zuivere ‘l’art pour l’art’. Landschaps- en genreschilderijen waren dus doorgaans niks voor hen. Ze beperkten zich meestal tot religieuze en historische taferelen.²⁵ Remi Goethals vormde hierop geen uitzondering. Klanten konden aanvankelijk bij hem terecht voor ‘Schilderingen in alle slach’, maar hij zou zich uiteindelijk specialiseren in neogotische muurschilderingen en architectuurpolychromie.²⁶ Hij restaureerde ook middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, beschilderde kerkmeubilair en vervaardigde kruiswegen en ‘congregatiebomen’ (cf. infra). Goethals schilderde ook imitatiewandtapijten, maar verder is er weinig geweten over zijn burgerlijk schilderwerk.²⁷

20. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 287.

21. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 284.

22. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 287.

23. UG, Jubelfeest van den XXVsten verjaardag der Stichting van St-Lucasschool, te Gent. Tentoonstelling: naamljst der kunstwerken in het Paleis der Gentsche Universiteit tentoongesteld, van 23 Augusti tot 20 september 1891, p. 22.

24. Al waren er ook Sint-Lucaskunstenaars die zich specialiseerden in miniaturen, heraldische schilderkunst of neogotische portretten.

25. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 298.

26. Rijksarchief Gent (RG), Archief van de kerkfabriek en parochie Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart te Sint-Maria-Horebeke, nr. 18.

27. UG, Jubelfeest van den XXVsten verjaardag der Stichting van St-Lucasschool, p. 22.

Hoofding factuur van Atelier Remi Goethals
© Rijksarchief Gent

Remi Goethals stond, net zoals tal van andere Sint-Lucaskunstenaars, aan het hoofd van een eigen atelier. Dit ‘Atelier de Peinture & Décoration Remi Goethals’ hield zich voornamelijk bezig met de ‘Schildering van burgerlijke & kerkelijke gebouwen’.²⁸ Wanneer we in dit artikel over werk van Remi Goethals spreken, bedoelen we dus eigenlijk werk van Goethals en zijn ateliermedewerkers. Het is onduidelijk hoeveel personeel Remi Goethals precies in dienst had. Vermoedelijk waren er verschillende

28. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Martinus te Oordegem, nr. 22.

soorten medewerkers: van leerjongens die het atelier schoonmaakten, de pigmenten voorbereidden en de verf prepareerden, tot geschoolde kunstenaars en ambachtslieden die Goethals' ontwerptekeningen nauwkeurig overbrachten op de kerkmuren.²⁹ Remi Goethals zelf verzorgde voornamelijk de contacten met (potentiële) klanten, was verantwoordelijk voor de ontwerptekeningen en plannen, schilderde, stelde bestekken op en superviseerde de werkzaamheden. Daarnaast hield hij zich ook bezig met kwaliteitscontrole en facturatie.

29. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 292.

Remi Goethals ontwierp muurschilderingen voor de Sint-Pietersbandenkerk van Semmerzake.

© Rijksarchief Gent

In Gent waren opvallend veel ateliers gevestigd in de nabije omgeving van de Sint-Lucasgebouwen aan de Oude Houtlei. Deze ligging had een praktisch voordeel: leerjongens konden hierdoor hun lessen aan Sint-Lucas makkelijker combineren met hun werk in een atelier.³⁰ Vóór 1904 kon men aan de Gentse Sint-Lucaschool immers enkel 's avonds en op zondag les volgen. Overdag waren de leerlingen vaak aan de slag in een van de werkplaatsen in de buurt van de school.³¹ Ook de werkplaats van Remi Goethals lag op wandelafstand van de Oude Houtlei. Hij vestigde zich aanvankelijk in de Komijnstraat.³² Nadien verhuisde Goethals naar het Sint-Elisabethplein en had hij een atelier in de Koolsteeg.³³

30. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 289.

31. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 285.

32. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart te Sint-Maria-Horebeke, nr. 18.

33. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Martinus te Oordgem, nr. 22.

Middeleeuwse schilderingen

Remi Goethals was, net zoals zijn collega's, erg geïnteresseerd in middeleeuwse polychromie. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden er in heel wat Belgische kerken middeleeuwse muurschilderingen ontdekt. Deze polychrome schilderingen kwamen meestal tevoorschijn tijdens onderhoudswerken of interieurrestauraties. Ze hadden vaak eeuwenlang verborgen gezeten onder verschillende lagen kalkwitsel. Tot het midden van de negentiende eeuw was het witten van kerkinterieurs immers een gangbare praktijk. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden steeds meer kerkinterieurs ontleisterd. Aanvankelijk vooral in het kader van archeologische onderzoeken of als voorbereiding op nieuwe schilderwerken. Later ook omdat men de oorspronkelijke bouwmaterialen beter tot hun recht wou laten komen.³⁴

In 1892 legde Remi Goethals een wandschildering van het Laatste Oordeel bloot in de Aalsterse Sint-Martinuskerk. Deze schildering was in 1875 ontdekt toen deken De Blicck de voormalige kapittelzaal liet ombouwen tot een kapel ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes. De gebroeders Janssens uit Nevele overschilderden dit Laatste Oordeel nadien met lijnolieverf.³⁵ Tussen 1870 en 1914 werd er vaak heftig gedebatteerd over de bewaring en restauratie van dergelijke middeleeuwse schilderingen. Ook over de wenselijkheid van nieuwe muurschilderingen en architectuurpolychromie in neogotische stijl was er discussie.³⁶ Neogotische decoratieschilders, zoals Remi Goethals, waren erg geïnteresseerd in middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen omdat die bewezen dat er in de middeleeuwen aan muurschilderkunst en architectuurpolychromie werd gedaan. Hierdoor legitimeerden ze volgens neogotici het aanbrengen van nieuwe, neogotische muurschilderingen in middeleeuwse en neogotische kerken. Deze middeleeuwse schilderingen waren voor neogotische schilders ook een waardevolle bron van informatie en inspiratie.³⁷

Het interieur van de Aalsterse Sint-Martinuskerk was in de loop der eeuwen herhaaldelijk gewit.³⁸ Van 1900 tot 1903 vonden er in deze kerk opfrissingswerken plaats onder leiding van architect Julius Goethals.³⁹ Tijdens het verwijderen van een aantal kalklagen werden er in de kapellen van de 'Zoete Naam Jezus' en 'Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans' middeleeuwse gewelfschilderingen ontdekt.⁴⁰ Wellicht gingen er tijdens deze werkzaamheden ook waardevolle schilderingen verloren.⁴¹ Vanaf de jaren 1890 stimuleerde de Belgische overheid op grote schaal de grafische documentatie van zulke middeleeuwse schilderingen door middel van tekeningen, kopieën en calques.⁴² Remi Goethals maakte, in opdracht van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, een calque van de plafondschildering van engelen met passiewerktuigen in de kapel van de Zoete Naam Jezus.⁴³ Bij het maken van een calque werd de gewelfschildering rechtstreeks overgetekend op dun en transparant kalkeerpapier. Het resultaat werd vaak nog bijgewerkt met inkt, potlood en/of waterverf.⁴⁴

Veel middeleeuwse schilderingen verkeerden bij hun ontdekking in slechte staat. Vanaf de jaren 1860 begon de overheid restauraties te subsidiëren. Erfgoed moest immers de culturele en nationale identiteit van de prille Belgische staat versterken. Aanvankelijk werd er vaak gekozen voor een zogenaamd scheppend herstel: een vrije reconstructie op basis van een romantische interpretatie van de oorspronkelijke schildering.⁴⁵ Neogotici plaatsten tegenover deze romantisch-historiserende visie een eigen restauratieopvatting. Zij verkozen een oudheidkundig correcte reconstructie op basis van hun kennis van de middeleeuwse schilderkunst. Middeleeuwse muurschilderingen moesten volgens hen worden bijgewerkt of herschilderd op basis

34. A. Bergmans, De omgang met middeleeuwse muurschilderingen in België (1830-1914), p. 114. In: J. De Maeyer, A. Bergmans, et. al. (eds.), Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1999, p. 114-122.

35. L. Robijns, De Sint-Martinuskerk te Aalst (deel 1), p. 18.

36. A. Bergmans, Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw, p. 210.

37. A. Bergmans, De omgang met middeleeuwse muurschilderingen in België, p. 115.

38. Onder andere in 1725, 1750, 1780 en 1794.

39. L. Robijns, De Sint-Martinuskerk te Aalst (deel 1), p. 18.

40. Voor meer informatie, zie: A. Bergmans, Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw, p. 128 en 191.

41. M. Buyle en A. Bergmans, Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur monumenten en landschappen, 1994, p. 79.

42. A. Bergmans, De omgang met middeleeuwse muurschilderingen in België, p. 117.

43. L. Robijns, De Sint-Martinuskerk te Aalst (deel 1), p. 25-26.

44. A. Bergmans, De omgang met middeleeuwse muurschilderingen in België, p. 117.

45. A. Bergmans, De omgang met middeleeuwse muurschilderingen in België, p. 117.

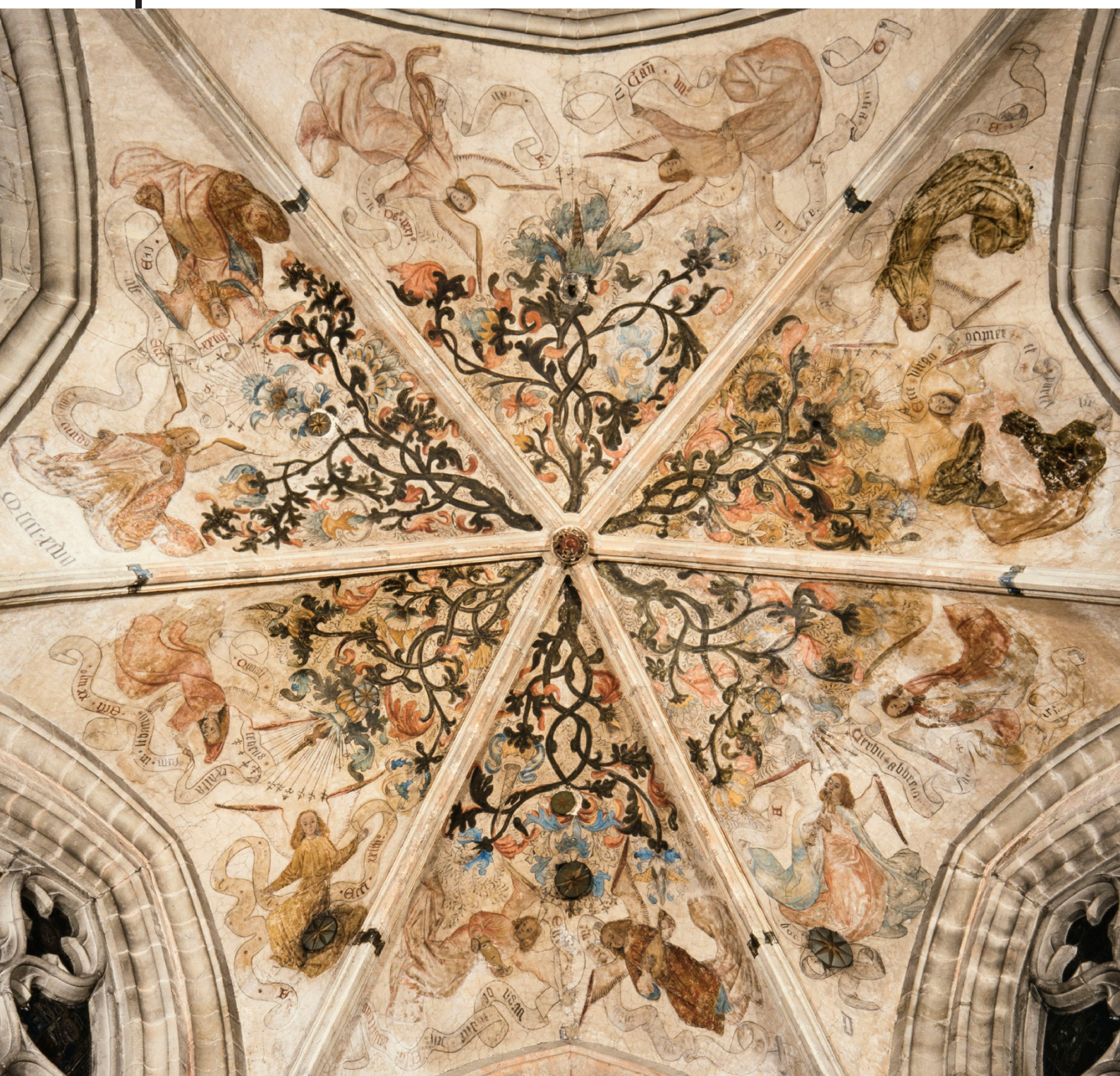
van het origineel. De visie van deze neogotici boste aanvankelijk met die van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Dit veranderde na de benoeming van schilder Jules Helbig tot effectief lid van deze commissie in 1889.⁴⁶ Remi Goethals was een voorstander van deze neogotische visie op restauratie. In 1907 restaureerde hij de gewelfschildering met een fragment van de Boom van Jesse die was ontdekt in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans.⁴⁷ Deze polychrome schildering met engelen werd door hem vervolledigd en gedeeltelijk overschilderd. Hij bracht vermoedelijk ook zwarte omtreklijnen aan rond de figuren en banderollen.⁴⁸

46. A. Bergmans, De omgang met middeleeuwse muurschilderingen in België, p. 121.

47. L. Robijns, De Sint-Martinuskerk te Aalst (deel 1), p. 22

48. M. Buyle en A. Bergmans, Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen, p. 78.

Gewelfschildering in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans, foto anno 1995 (Sint-Martinuskerk Aalst). Na de kerkbrand van 1947 werd deze schildering opnieuw gerestaureerd. © KIK-IRPA, Brussel, cliché G005135

Neogotische schilderijen

De neogotische beweging had niet alleen grote belangstelling voor middeleeuwse muurschilderingen, maar ontwikkelde ook een eigentijdse (religieuze) monumentale schilderkunst. Boegbeelden Jean Baptiste Bethune en Jules Helbig stimuleerden dus niet alleen het bestuderen en documenteren van middeleeuwse schilderijen, maar ontpopten zich ook tot enthousiaste pleitbezorgers van de neogotische muurschilderkunst en architectuurpolychromie.⁴⁹ Helbig beschouwde een kerkgebouw zonder decoratieschilderingen als onafgewerkt. Hij vond het zelfs onbetaamelijk om tabernakels te plaatsen in kerken en kapellen met onbeschilderde muren. Volgens hem was het dus, om religieuze en esthetische redenen, noodzakelijk dat zowel oude als nieuwe kerkgebouwen gedecoreerd werden met polychromie.⁵⁰ Niet iedereen ging akkoord met deze visie. Tegenstanders benadrukten dat er in de middeleeuwen ook kerkinterieurs waren zonder polychrome versieringen.⁵¹

Onder impuls van de neogotische beweging, werden heel wat Belgische kerkgebouwen versierd met polychrome decoraties in neogotische stijl. De overheid ondersteunde dit met subsidies. Remi Goethals bracht in tal van kerken en kapellen neogotische muurschilderingen en architectuurpolychromie aan. Hij beschilderde zowel middeleeuwse als neogotische kerkgebouwen. Goethals decoreerde onder andere de muren van de Sint-Amanduskerk in Iddergem (1902), de Heilig Kruiskerk van Boekhoute (1903), de Sint-Pietersbandenkerk van Hamme (1904), de Sint-Amanduskerk van Rozenaken (1905) en de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk in Kaprijke (1905). Hij schilderde ook de kloosterkapellen van de Zusters van Liefde in Beerlegem (1894) en in de Molenaarstraat in Gent (1898). Voor de Broeders van Liefde polychromeerde hij de wanden van hun kloosterkapel in de Stropstraat in Gent (1908-1909) en de muren van hun kapellen in Tessenderlo, Mortsel, Dave en Gent-Rooigem.⁵² Eén van zijn meest prestigieuze opdrachten was ongetwijfeld het beschilderen van de kapel van het bisschoppelijk paleis in Gent.⁵³ Goethals was ook actief in de Nederlandse provincie Zeeland. Hij schilderde kerkinterieurs in Sint-Janssteen, Hulst en Lamswaarde.⁵⁴

49. A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, p. 27.

50. A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, p. 217.

51. A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, p. 221.

52. M. Anteunis, *Iconografie van kanunnik P.J. Triest, Gent, Broeders van Liefde*, 2000, p. 264.

53. Volgens 'L. Collin, et. al., *Het Gentse bisschopshuis. Monument van vroege neogotiek*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1993, p.49' werd de kapel van het bisschopshuis beschilderd in neogotische stijl door een zekere Emile Goethals (1892) die gespecialiseerd was in religieuze en burgerlijke muurschilderingen. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier echter over Remi Goethals.

54. SA, *De Denderbode*, 20 december 1896, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.

55. RG, *Archief van de Sint-Amandusparochie te Iddergem (1648-1927)*, nr. 56.

De polychrome schilderijen van Remi Goethals in de kapel van de Zusters van Liefde (Molenaarstraat Gent), foto anno 1903.
© Erfgoedhuis Zusters van Liefde JM

Werkwijze

Het archief van 'Atelier de Peinture & Décoration Remi Goethals' ging helaas verloren. Gelukkig is het mogelijk om de werkwijze van Remi Goethals (deels) te reconstrueren aan de hand van documenten uit andere archiefbestanden. Op basis van de wensen van zijn (potentiële) klanten, zoals kerkbesturen en parochiepriesters, maakte Goethals een bestek op. Hierin beschreef hij de uit te voeren werkzaamheden en hun kostprijs. Meestal bevatte dit document ook een aantal opmerkingen in verband met zijn medewerkers, de stellingen en de te gebruiken materialen. Zo bevatte de 'Beschrijving der uit te voeren werken' in de Iddergemse Sint-Amanduskerk (1902) de volgende passage: 'De werken zouden worden uitgevoerd in de beste voorwaarden, met materialen van eerste hoedanigheid. De stelling te leveren door den aannemer, alsook het kostgeld en plaatsing der gasten.'⁵⁵

Op basis van het bestek, en een eventuele ontwerptekening, konden kerkbesturen dan een beslissing nemen. Het 'Bureel der kerkmeesters' van de Sint-Amanduskerk besloot bijvoorbeeld om het bestek van Goethals goed te keuren en aan te nemen, 'Gezien het bestek door den heer Goethals opgemaakt de som van 1600 franken niet te boven gaat, maar slechts belooft tot de soms van 1550 franken'.⁵⁶ Interessant detail: in 1894-1895 was deze kerk verbouwd en gerestaureerd onder leiding van architect Julius Goethals.⁵⁷

Naast het kerkbestuur en het bisdom, moesten ook de (subsidiërende) hogere overheden hun toelating geven (gemeenteraad, bestendige deputatie, ministerie van justitie). De werken werden normaal ook voorgelegd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Op vraag van deze commissie werd het oorspronkelijke ontwerp soms aangepast. Zo adviseerden de commissieleden Goethals bijvoorbeeld om zijn geschilderde draperieën aan de triforiums in de Heilig Kruiskerk van Boekhoute te beschilderen met figuren.⁵⁸ Eens alle administratieve formaliteiten geregeld waren, konden de werkzaamheden starten.

Remi Goethals begon meestal met het reinigen en egaliseren van de kerkmuren. In de Sint-Amanduskerk van Iddegem hield dit het volgende in:

'De vouten en muren [van het koor] behoorlijk effen maken, het oude witselkalk afschrapen, en de bersten en oneffene deelen behoorlijk stoppen.' De muren en gewelven van de middenbeuk en de zijbeuken werden 'gekuischt en hersteld als in den koor'.⁵⁹

Nadat de muren gereinigd waren, konden de schilderwerken beginnen. In het koor:

'Vervolgens schilderen met blanc fixe in zeer lichte tinten. De vakken der vouten⁶⁰ in zeer licht blauw, waarop de ornamentatie zich afteekend met melkwit. De muren in geel roze met vernis.⁶¹

In de middenbeuk en de zijbeuken:

'De muren in steenkleur (franschen steen) met arcaturen rond de bogen der vensters enz. In de midden beuk zijn 12 ronde medaillons die zich leenen om 12 emblemes te schilderen uit de Litanie van O. L. Vrouw.⁶²

56. RG, Archief van de Sint-Amandusparochie te Iddegem (1648-1927), nr. 56.

57. IOE, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/8162>, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

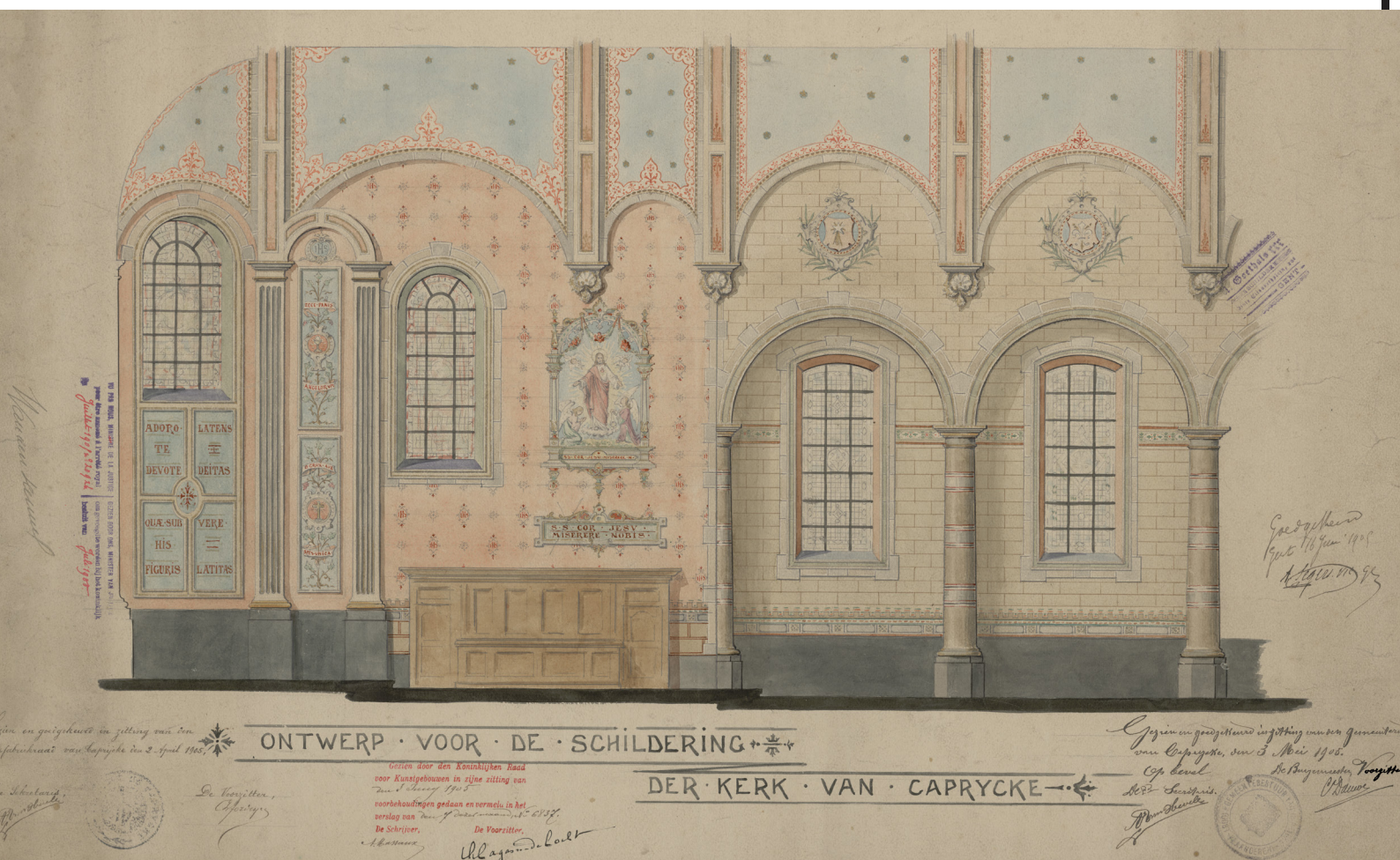
58. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Heilig Kruis te Boekhoute, nr. 25.

59. RG, Archief van de Sint-Amandusparochie te Iddegem (1648-1927), nr. 56.

60. Vouten: gewelven.

61. RG, Archief van de Sint-Amandusparochie te Iddegem (1648-1927), nr. 56.

Remi Goethals ontwierp muurschilderingen voor de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk van Kaprijke.
© Rijksarchief Gent

Polychrome decoraties in neogotische stijl waren niet vrijblijvend. Sint-Lucas-kunstenaars waren van mening dat ze een hoger doel dienden. Het was immers de bedoeling dat neogotische muurschilderingen de gelovigen in een religieuze stemming brachten. Neogotische schilderijen moesten dus niet enkel over esthetisch kwaliteiten beschikken, maar dienden zeker ook *'stichtend'* te zijn.⁶³ Goethals schilderde in kerken en kapellen bijvoorbeeld banderollen met fragmenten uit evangelieteksten en liturgische gezangen, medaillons die verwezen naar heiligenlevens, emblemen die de eucharistie symboliseerden...

Een andere belangrijke taak van neogotische polychromie was het benadrukken van de constructieve krachtlijnen van het gebouw. Deze schilderijen stonden dus niet op zichzelf, maar moesten bijvoorbeeld de aandacht vestigen op architecturale elementen, zoals ornamenten en sculpturen.⁶⁴ Remi Goethals deed dit onder andere door polychromie of verguldsel aan te brengen op zuilen, kapitelen, gewelfribben en vensterstijlen.

Muren decoreerde Goethals onder andere met sterren, bloemmotieven of IHS-monogrammen. Hij schilderde ook vaak veelkleurige banden, friezen, bogengalerijen (arcaturen) en steenmotieven met imitatievoegen. Remi Goethals en zijn medewerkers gebruikten meestal olieverf, lijmvverf⁶⁵ of wasverf⁶⁶. Als vulmiddel en pigment voor hun lijmvverf gebruikten ze gewoonlijk *'blanc de Meudon'* (krijt wit) en *'blanc fixe'* (bariumsulfaat).⁶⁷ Wasverf diende doorgaans als toplaag.⁶⁸

62. RG, Archief van de Sint-Amandusparochie te Iddergem (1648-1927), nr. 56.

63. A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, p. 218.

64. A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, p. 218.

65. Lijmvverf: verf met dierlijke lijm (bv. huidenlijm) als bindmiddel.

66. Wasverf: verf met (bijen)was als bindmiddel.

67. G. Everaert, *In geuren en kleuren. Deel 2: technieken*, p. 4 en 9. In *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 1999, Deel 68/2.

68. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Martinus te Petegem-aan-de-Schelde, nr. 24.

Muurschilderingen voor de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk van Kaprijke (details).
Bron: © Rijksarchief Gent

Verschillende auteurs en journalisten prezen de polychrome decoraties van Remi Goethals. Frans De Potter en Jan Broeckaert waren bijvoorbeeld lovend over Goethals' schilderijen in de Sint-Martinuskerk van Lede. In hun *Geschiedenis der gemeente Lede uit 1897* schreven ze:

*'Reeds bij het binnentreden wordt men gewaar dat men zich hier in eenen meer dan gewonen tempel bevindt. Hij is onlangs geheel met schilderijen versierd op kosten van verscheidene weldoeners, en dit werk, met groote zorg en kunst uitgevoerd door Remi Goethals, van Gent, zet den tempel eene ongewone sierlijkheid bij.'*⁶⁹

De schilderijen van Goethals in de Sint-Amanduskerk van Denderhoutem vielen in de smaak bij een journalist van de krant *De Denderbode*. Deze kerk was in 1898 trouwens gerestaureerd en vergroot onder leiding van Julius Goethals.

*'De heer Remigius Goethals van Gent, ook uit St-Lucasschool, heeft zich met de schilderijen der muren bezig gehouden. Hij heeft hier getoond een waar kunstenaar te wezen.'*⁷⁰

In *De Volksstem* verscheen een lovend artikel over de muurschilderingen van Remi Goethals in de Sint-Gorikskerk in Haaltert (1896).

*'De kerk is er een hemelken. De prachtige schilderwerken zijn bijna voltrokken... Dit mag nog schilderwerk genoemd worden! [...] Eenvoudig kan prachtig zijn. De kleuren zijn in de fijne zachte toonen gekozen; de teekeningen zijn ook eenvoudig, maar 't geheel maakt eenen indruk, welken wij nog nergens bij het intreden eener geschilderde kerk gevoeld hebben. [...] Vergeten wij niet te melden, dat de kunstschildering het werk is van M. Remi Goethals van Gent. De kunstenaar haalt er eer van!'*⁷²

Deze artikels in lokale kranten benadrukten ook, bewust of onbewust, de principes van de Sint-Lucasneogotiek. Zo werd de primauteit van de architectuur beklemtoond. Alle andere kunsttakken, zoals decoratieve en monumentale schilderkunst, beeldhouwkunst en glasschilderkunst, moesten ten dienste staan van de bouwkunde.⁷²

*'Helaas, vele schoone, nieuwe, gothieke kerken en kapellen zijn letterlijk beplaasterd; zwaar, grof en lomp met donkere kleuren bestreken, terwijl de schildering alleen mag dienen om de edele lijnen van den middeleeuwschen bouwtrant beter te doen uitkomen... Hoe flink en zwierig loopen te Haaltert die ranke kolommen naar 't gewelf! Al de karakters van die schoone gothieke kerk springen in 't oog; dit werk is met smaak en kiessche kunstgevoelens aangesteken.'*⁷³

Neogotische muurschilderingen moesten dus ten dienste staan van de architectuur. Het ging hier niet om louter decoratieve versieringen of *'kunst om de kunst'*. De journalisten beschouwden deze schilderijen, geheel volgens de principes van de Sint-Lucasneogotiek, als een vorm van *'vergeestelijkte kunst'* die de toeschouwer dichter bij God moest brengen.⁷⁴

*'Deze muurschilderingen [van Remi Goethals in de Sint-Gorikskerk van Haaltert], over het algemeen, met spaarzaamheid van kleuren en goeden smaak behandeld teekent wonderwel, zonder ze nochtans te overladen, al de kunstlijnen van den bouw af, zij verheft het oog en het hart van den aanschouwer hemelwaarts en brengt hem als gedwongen tot gedachten van eerbied en gebed.'*⁷⁵

Verdwenen schilderijen

Remi Goethals was in zijn tijd een gerespecteerd decoratieschilder, maar dit verhinderde niet dat de meeste van zijn polychrome schilderijen in de loop van de twintigste eeuw verdwenen. Oorlog, slijtage, vocht en een gewijzigde smaak eisten hun tol. Zo ging de polychromie van Goethals in de Sint-Laurentiuskerk van Zelzate verloren door oorlogsomstandigheden. Op 20 mei 1940 dynamiteerde het Belgische leger preventief de toren van deze kerk. De explosie vernielde de gewelven van het schip, het koor en de dwarsbeuk. Ook het neogotische schilderwerk van Remi Goethals (uit 1900) raakte hierbij onherstelbaar beschadigd.⁷⁶

Ontwerp van polychrome motieven
© Rijksarchief Gent

69. F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der gemeente Lede*, 1897, p.64.

70. SA, *De Denderbode*, 22 september 1901, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.

71. SA, *De Volksstem*, 21 november 1896, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.

72. J. Van Cleven, *Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst*, p. 281.

73. SA, *De Volksstem*, 21 november 1896, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.

74. W. Wouters, *Broeders en baronnen*, p. 176.

75. SA, *De Denderbode*, 20 december 1896, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.

76. IOE, <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/61145>, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

Een aantal schilderijen van Goethals werden in de eerste helft van de twintigste eeuw overschilderd door andere decoratieschilders. Het gebeurde toen trouwens wel vaker dat polychrome schilderijen plaats moesten maken voor nieuwe exemplaren, omdat ze bijvoorbeeld beschadigd waren of last hadden van aantasting door vocht. Niet zelden werden de gehavende wandschilderingen dan, om budgettaire of esthetische redenen, vervangen door meer sobere varianten.⁷⁷ Victor Reynaert herschilderde in 1926 de engelen, banderollen en sjablonenlijsten van Remi Goethals in de Sint-Salvatorkerk van Wieze.⁷⁸ Atelier Bressers verving, tussen 1943 en 1950, een groot deel van Goethals' decoraties in de kapel van de Zusters van Liefde in de Gentse Molenaarstraat door nieuwe polychromie.⁷⁹

⁷⁷ T. Coomans, Veel zorgen, weinig zorg. De lotgevallen van negentiende-eeuwse kerkgebouwen in de twintigste eeuw in België, p. 137. In: A. Bergmans, J. De Maeyer, et. al., Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden?, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2002, p. 131-160.

⁷⁸ IOE, <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/48603>, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

⁷⁹ IOE, <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/10432>, geraadpleegd op 8 oktober 2019.

Ook de polychromie van Goethals in de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk van Kaprijke werd overschilderd.

© Verzameling auteur (boven), Wikimedia Commons, foto door Paul Hermans (onder)

De meeste polychrome schilderijen van Remi Goethals verdwenen vermoedelijk in de jaren 1960 en 1970. Velen beschouwden de neogotiek toen als een banale stijl, met weinig artistieke waarde en een beperkt kunsthistorisch belang. In de nasleep van het Tweede Vaticaans Concilie werden bovendien heel wat kerkinterieurs versoberd en heringericht. Voor veel gelovigen waren neogotische muurschilderingen relicten uit een vervlogen verleden. Het gevolg was dat de aanwezige polychromie in veel kerken egaal werd overschilderd met lichte kleuren. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen hechtte op dat ogenblik geen belang aan neogotische decoratieschilderingen en maakte bijgevolg geen bezwaar.⁸⁰

De kentering kwam in het laatste kwart van de twintigste eeuw. De appreciatie voor neogotiek begon stilaan weer te groeien en steeds meer neogotische kerken werden beschermd als monument. Ook de interesse in neogotische polychromie nam voorzichtig toe. Steeds vaker werden neogotische beschilderingen gereinigd en gerestaureerd door gespecialiseerde restaurateurs.⁸¹ Ook in de eenentwintigste eeuw is er aandacht voor neogotische polychromie tijdens restauratiecampagnes. Waardevolle schilderijen worden in bepaalde gevallen opnieuw blootgelegd, gefixeerd en geretoucheerd. Ernstig beschadigde polychrome decoraties worden soms zelfs gereconstrueerd op basis van het origineel.⁸² De toekomst zal uitwijzen in welke mate er ook (verborgen) schilderijen van Remi Goethals profiteren van deze tendensen. Sommige schilderijen zijn ongetwijfeld onherroepelijk verloren en ook de kostprijs en de beschikbare budgetten beïnvloedden de kansen op restauratie.

Kerkmeubilair

Remi Goethals beperkte zich niet tot het beschilderen van kerkmuren. Volgens de invloedrijke neogotische schilder Jules Helbig, moesten ook de beelden en het meubilair in gepolychromeerde kerkinterieurs gedecoreerd worden met kleur en verguldsel.⁸³ Het hoeft dus niet te verbazen dat ook Goethals zich bekwaamde in allerlei technieken om kerkmeubilair te verfraaien, zoals polychromeren, vergulden, emaileren en marmerimitaties aanbrengen. Daarnaast reinigde, herstelde en verniste hij ook houten kerkmeubels.

Altaren en retabels

Remi Goethals beschilderde het hoofdaltaar (retabel en zijluiken) en het Sint-Jozefaltaar van de Heilig Kruiskerk in Stekene. Julius Goethals had beide altaren ontworpen.⁸⁴ In de Sint-Laurentiuskerk van Zelzate polychromeerde Remi Goethals het hoofdaltaar en het Onze-Lieve-Vrouwaltaar (1901).⁸⁵ In Brugge beschilderde hij een retabel van Onze-Lieve-Vrouw-van-Smarten (1902).⁸⁶ Goethals polychromeerde ook het hoofdaltaar met neogotisch houten retabel in de Sint-Jozefkerk van Maldegem (Donk).⁸⁷ Verder vergulde en emailleerde hij ook het hoofdaltaar en het tabernakel van de Sint-Pietersbandenkerk in Hamme.⁸⁸

In de Sint-Amanduskerk van Iddergem reinigde en herstelde Remi Goethals het hoofdaltaar en de twee zijaltaren:

'Grooten Altaar: Herstellen der geschondene deelen der ornamentatie; wasschen, puimen⁸⁹ en herschilderen; email en imitatie van lichte marmers; de vergulde deelen kuisschen en retoucheeren. Twee Zij-Altaren: Herstellen der geschondene deelen, wasschen, puimen en schilderen in imitatie van marmer, ook de vergulde ornamenten, quirlandes, enz: kuisschen en retoucheeren.'⁹⁰

80. T. Coomans, Veel zorgen, weinig zorg, p. 147.

81. T. Coomans, Veel zorgen, weinig zorg, p. 152.

82. R. Willaert, <http://werknemers.rubenwillaert.be/Restauratie/projecten/restauratie-olv-vrouwkerk>, geraadpleegd op 4 januari 2020.

83. A. Bergmans, Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw, p. 218.

84. L. Tirez, Honderd jaar geleden. De verbouwingen aan de Heilig-Kruiskerk, <https://deuzie.be/artikels/17-12-09.htm>, geraadpleegd op 15 september 2019.

85. IOE, <https://inventaris.onroerend-erfgoed.be/erfgoedobjecten/61145>, geraadpleegd op 3 januari 2020.

86. I. Geelen, Het passieretabel in de Sint-Salvatorskathedraal van Bruggel: een historische en stilistische studie, p. 95. In: Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (2009-2012), 33, p. 91-100.

87. IOE, <https://inventaris.onroerend-erfgoed.be/erfgoedobjecten/50003>, geraadpleegd op 3 januari 2020.

88. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Pietersbanden te Hamme, 1493-2009, nr. 36.

89. Puimen: een oppervlak met puimsteen gladwrijven voordat men het beschildert.

90. RG, Inventaris van het archief van de Sint-Amandusparochie te Iddergem (1648-1927), nr. 56.

Biechtstoelen, lambriseringen, koorgestoeltes...

In 1903 verniste hij samen met een medewerker het koorgestoelte en de lambrisering van de Sint-Martinuskerk in Oordegem.⁹¹ In de Sint-Pietersbandenkerk van Hamme behandelde hij naast de lambrisering ook het koorgestoelte:

*'Lambris, gestoelten enz: in eikenhout, wasschen, afdoen van hun vernis, en vervolgens cireeren of matvernissen.'*⁹²

In de Sint-Amanduskerk van Iddergem nam hij onder andere de lambrisering, de biechtstoelen en het doksaal onder handen:

'Boiseries⁹³, biechtstoelen, jubé⁹⁴ enz: Kuisschen en afwasschen van den vernis; vervoelgens het hout zuiver maken en cireeren.⁹⁵ Het nieuwbijgevoegd deel der beschotten tinten in dezelfde kleur als het bestaande (ouden eik) en cireeren.'⁹⁶

Kruisen en heiligenbeelden

Voor de parochiekerk van Erembodegem polychromeerde Remi Goethals een triomfkruis van de hand van Petrus Pauwels-D'Hondt.⁹⁷ Dit kerkgebouw werd verwoest tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁹⁸ In 1886 beschilderde hij een calvarie van de hand van Mathias Zens voor de Aalsterse Sint-Jozefkerk.⁹⁹ In de Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk in Sint-Maria-Horebeke beschilderde Goethals een calvarieberg en een Onze-Lieve-Vrouwbeeld. Hij leverde er ook een beeld van het Heilig Hart.¹⁰⁰

In de Sint-Pietersbandenkerk van Hamme gaf hij de heiligenbeelden een opfrisbeurt:

*'Al de beelden, consolen, wasschen, retoucheeren en ze in behoorlijken toestand herstellen.'*¹⁰¹

Remi Goethals beschilderde ook sokkels en tronen voor heiligenbeelden. Voor de parochie van Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart in Sint-Maria-Horebeke verfde en verniste hij bijvoorbeeld *'pied de stalles'*.¹⁰² Hij polychromeerde ook twee neogotische tronen van de hand van Petrus Pauwels-D'Hondt voor de beelden van Onze-Lieve-Vrouw en de Heilige Anna in de Sint-Gorikskerk in Haaltert. Goethals herstelde en beschilderde ook de reliekkasten van de Heilige Gaucericus en de Heilige Laurentius in deze kerk.¹⁰³

Schilderijen

Hoewel Remi Goethals voornamelijk bedreven was in muurschilderingen en architectuurpolychromie, maakte hij ook een aantal schilderijen. Het ging voornamelijk om kruiswegen en *'levensbomen'* van congregaties. Op stilistisch vlak lieten Sint-Lucaskunstenaars zich vaak inspireren door de *'Nazareners'*¹⁰⁴ en middeleeuwse kunstenaars zoals Fra Angelico en de Vlaamse Primitieven.¹⁰⁵ Ook Remi Goethals werd ongetwijfeld beïnvloed door middeleeuwse schilders (cf. de gouden achtergrond op enkele van zijn kruiswegen). Het lijkt er wel op dat de paneelschilderkunst niet zijn specialiteit was. Marcel Anteunis merkt bijvoorbeeld op dat de menselijke figuren op Goethals' schilderijen niet altijd even trefzeker zijn geschilderd. Symboliek leek te primeren op anatomische correctheid.¹⁰⁶ Het is onduidelijk of dit een bewuste keuze was van Goethals. Sommige neogotische kunstenaars waren immers zo gefascineerd door de middeleeuwse schilderkunst, dat ze het perspectief en de personages doelbewust in een archaische stijl schilderden.¹⁰⁷ Anteunis stelt ook vast

91. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Martinus te Oordegem, nr. 22.

92. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Pietersbanden te Hamme, 1493-2009, nr. 36.

93. Boiseries: lambrisering.

94. Jubé: doksaal.

95. Cireeren: boenen.

96. RG, Inventaris van het archief van de Sint-Amandusparochie te Iddergem (1648-1927), nr. 56.

97. UG, Jubelfeest van den XXVsten verjaardag der Stichting van St-Lucasschool, p. 25.

98. In 1951-1953 werd een nieuwe parochiekerk opgetrokken. Zie: D. Van de Perre, De interbellumkapel van het Onze-Lieve-Vrouweziekenhuis van Aalst, p. 98-99. In: Het Land van Aalst, 71, 2019, p. 91-124.

99. H. Strypens, Onder de toren van de Aalsterse Sint-Jozefkerk 1789-1914, Aalst, Eigen beheer, 2016, p. 88.

100. RG, archief van de kerkfabriek en parochie Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart te Sint-Maria-Horebeke, nr. 18.

101. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Pietersbanden te Hamme, 1493-2009, nr. 36.

102. RG, archief van de kerkfabriek en parochie Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart te Sint-Maria-Horebeke, nr. 18.

103. S. Versavel, Sint-Gorik. Het verhaal van het kerkgebouw en het parochiaal leven van 1848 tot 1980, Haaltert, Heemkundige Kring, 2017, p. 65.

104. Met de 'Nazareners' wordt een genootschap van Duitse kunstschilders bedoeld dat actief was in de eerste helft van de negentiende eeuw. Ze worden tot de Duitse romantiek gerekend.

105. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 298.

106. M. Anteunis, Iconografie van kanunnik P.J. Triest, p. 264.

107. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 299.

dat de kruiswegen en levensbomen van Goethals niet gesigneerd zijn. Mogelijk gaat het hier dus om atelierwerken.¹⁰⁸ Dit bemoeilijkt een analyse van de persoonlijke stijl van Remi Goethals.

Een 'Beschrijving der uit te voeren schilderwerken' in de Sint-Pietersbandenkerk van Hamme toont aan dat Remi Goethals ook bereid was om schilderijen te reinigen:

*'Kuisschen der schilderijen; ontdoen der verstorven vernis, en ze opklaren met vernis conservateur'*¹⁰⁹

108. M. Anteunis, Iconografie van kanunnik P.J. Triest, p. 264.

109. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Pietersbanden te Hamme, 1493-2009, nr. 36.

110. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart te Bassevelde, nr. 65; Heemkundige kring Oud-Wachtebeke, Geschiedenis van de parochie Wachtebeke-Overslag en het kerkgebouw, Wachtebeke, Heemkundige Kring, 1995, p. 102; RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Mattheus te Munkzwalm, nr. 41.

Kruiswegen

Remi Goethals schilderde onder andere kruiswegen voor de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartkerk in Bassevelde (1902), de Sint-Mattheüskerk in Munkzwalm (1904) en de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk in Overslag (1905).¹¹⁰ Ook voor de kapel van de Broeders van Liefde in de Stropstraat in Gent schilderde hij een kruisweg (1908-1909). Deze kruisweg bestaat uit twee afzonderlijke schilderijen en vier drieluiken met telkens drie staties in een koperen lijst.¹¹¹

Detail van de kruisweg in de kapel van de Broeders van Liefde.
(Stropstraat Gent) © foto door auteur

Levens- of congregatiebomen

Een levensboom of congregatieboom is een schilderij dat de geschiedenis en groei van een kloostercongregatie aanschouwelijke voorstelt. Aan de wortels of op de boomstam staat vaak een schild of banderol met daarop de plaatsnaam van de eerste gemeenschap en het stichtingsjaar. In de kruin worden, in chronologische volgorde, de opeenvolgende nieuw gestichte gemeenschappen afgebeeld. Een congregatieboom bevat vaak nog een aantal andere elementen: een afbeelding van de stichter en van de patroonheilige, het wapenschild van de congregatie en de wapenschilden van de geestelijke overheden die een rol speelden bij het ontstaan (paus, bisschop, kardinaal-beschermheer...)¹¹²

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Zusters van Liefde in 1903 schilderde Remi Goethals twee levensbomen van deze congregatie (olieverf op doek). Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Broeders van Liefde in 1907 schilderde hij een levensboom in drie delen (eveneens olieverf op doek). Dit ontwerp werd ook als basis gebruikt voor twee drukwerken.¹¹³

111. IOE, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/18721>, geraadpleegd op 7 december 2019.

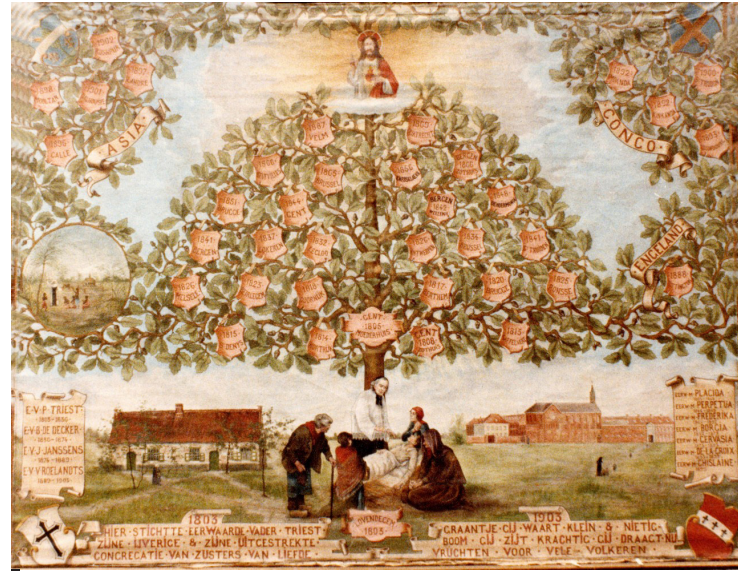
112. M. Anteunis, Iconografie van kanunnik P.J. Triest, p. 252.

113. Voor een uitgebreide iconografische analyse van deze levensbomen, zie: M. Anteunis, Iconografie van kanunnik P.J. Triest, p. 255-264.

Levensboom van de Broeders van Liefde.

© Archief Provinciaalarchief van de Broeders van Liefde

Levensboom van de Zusters van Liefde.

© Erfgoedhuis Zusters van Liefde

Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef

Naast de Sint-Lucasschool was ook de Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef een belangrijke pijler van de neogotische beweging. Bernard, Julius en Remi Goethals waren alle drie gildebroeder.¹¹⁴ De Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef werd gesticht in 1886 en richtte zich hoofdzakelijk op leerlingen en oud-leerlingen van de Gentse Sint-Lucasschool. Ze had vijf hoofddoelstellingen:

- 1° De broederlijke genegenheid onderhouden en bevorderen, onder de leerlingen en oudleerlingen der Sint-Lucasschool van Gent; en de theoretische studiën der kunst voort te zetten;
- 2° Het handwerk verheerlijken en den goeden kunstzin opbeuren;
- 3° Zijne leden geestelijke en stoffelijke hulpe verschaffen;
- 4° De uitbreiding tegenwerken en de macht trachten te verminderen dier leeringen door onzen Heiligen Vader den Paus gedoemd;
- 5° De Sint-Lucasschool helpen en ondersteunen.¹¹⁵

Naast het religieuze aspect, zoals het bestrijden van 'leeringen door onzen Heiligen Vader den Paus gedoemd', wilde de Gilde dus vooral de belangen van haar leden en van de Sint-Lucasschool behartigen. De middeleeuwse gilden waren hierbij een inspiratiebron. De Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef richtte onder andere prijskampen in voor leerlingen van de Sint-Lucasschool, ondernam studiereizen, hield wekelijkse conferenties en werkte mee aan tentoonstellingen.¹¹⁶ De Gilde bezorgde haar leden ook een indrukwekkend netwerk van gelijkgestemde kunstenaars en ambachtslieden. Tal van vooraanstaande geestelijken, edellieden en politici waren erelid.

In 1891 nam Remi Goethals, net zoals tal van andere gildebroeders, deel aan de tentoonstelling die georganiseerd werd ter gelegenheid van de vijftienvingste verjaardag van de Gentse Sint-Lucasschool. In de aula van de universiteit in de Voldersstraat exposeerde hij een Christushoofd, een ontwerp van een muurschildering voor de kerk van Hulst en een geschilderd imitatiewandtapijt (Gobelin).¹¹⁷ Ook Theo Goethals, Remi's schoonzoon en opvolger, was lid van de Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef. Voor de studieafdeling gaf hij een lezing over 'Jan en Huibrecht van Eyck en hunne werken'.¹¹⁸ In 1907 organiseerde de Gilde een tentoonstelling met werk

114. De Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef kende drie soorten leden: erelieden, gildebroeders en gildeleden.

115. UG, Gilde van Mijne Heeren Sint Lucas en Sint Joseph, Costumen en regelen der gilde, p. 5.

116. W. Wouters, Broeders en Baronnen, p. 212.

117. UG, Jubelfeest van den XXVsten verjaardag der Stichting van St-Lucasschool, p. 22.

118. UG, Jaarboek 1902-1904 van de Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef, p. 28.

van oud-leerlingen van Sint-Lucas Gent. Theo Goethals exposeerde toen enkele ontwerpen van schilderijen voor de Gentse Sint-Machariuskerk: een algemeen ontwerp van het koor, de 'Verheerlijking van den H. Macharius' en de 'Verheerlijking van den H. Hubertus'. Ook Julius Goethals nam trouwens deel aan deze tentoonstelling.¹¹⁹

119. UG, Tentoonstelling der Gilde van St. Lucas en St. Jozef, 1907, p.31.

Hoofding factuur van verfhandel Theo Goethals.
© Verzameling auteur

Theo Goethals

Neogotische ateliers waren vaak echte familiebedrijven die overgingen van vader op zoon.¹²⁰ Remi Goethals werd opgevolgd door zijn schoonzoon Theophiel (Theo) Goethals. Theo Goethals volgde een schildersopleiding aan de Gentse Sint-Lucasschool. Hij werkte al tijdens zijn studies in het atelier van Remi Goethals. Het is onduidelijk wanneer hij dat atelier precies overnam. Mogelijk gebeurde dit in 1919, want toen verhuisde Remi van Gent naar Sint-Niklaas.¹²¹ Er kon niet achterhaald worden waar en wanneer Remi Goethals overleed.

Theo Goethals beschilderde tijdens het interbellum onder andere de interieurs van de Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk in Overmere, de Sint-Denijskerk in Serskamp, de Sint-Gertrudiskerk in Wichelen, de Sint-Annakerk in Bottelare, de Sint-Pietersbandenkerk in Uitbergen, de Sint-Christoffelkerk in Scheldewindeke en de Sint-Martinuskerk in Sint-Lievens-Esse.¹²² In 1938 herstelde hij een schilderij dat in de Alle-Heiligenkerk van Nederzwalw hing.¹²³ Theo Goethals had ook een verf- en vernishandel aan het Sint-Elisabethplein in Gent. Verder was hij een tijdlang voorzitter van de 'Vrije Gilde der Meester-Schilders'.¹²⁴

120. J. Van Cleven, Sint-Lucasateliers in de plastische kunsten en de toegepaste kunst, p. 288.

121. Hij vestigde zich in de Collegestraat in Sint-Niklaas. SG, Dienst Burgerzaken, Bevolkingsarchief

122. IOE, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/79371>; <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76555>; <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/77682>, geraadpleegd op 8 oktober 2019. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Anna te Bottelare, nr. 18; RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Pietersbanden te Uitbergen, nr. 15; RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Christoffel te Scheldewindeke, nr. 16; RG, Archief van de SintMartinusparochie te Sint-Lievens-Esse, nr. 8.

123. RG, Archief van de kerkfabriek en parochie Alle Heiligen te Nederzwalw, nr. 41.

124. SA, De Volksstem, 22 maart 1931, geraadpleegd via <https://aalst.courant.nu> op 8 oktober 2019.

Besluit

Het doel van dit artikel was om meer inzicht te krijgen in het leven en werk van Remi Goethals. Hoewel hij in zijn tijd een gerespecteerd decoratieschilder was, werd er nog maar weinig onderzoek naar hem verricht. Uit dit onderzoek blijkt dat Goethals een typische neogotische Sint-Lucasschilder was. Hij volgde een opleiding aan de Gentse Sint-Lucasschool, was lid van de Gilde van Sint-Lucas en Sint-Jozef en specialiseerde zich in toegepaste neogotische schilderkunst. Goethals stond aan het hoofd van een atelier dat zich toelegde op kerkelijke en burgerlijke muurschilderingen. Samen met zijn medewerkers decoreerde hij tal van kerken en kapellen. Over hun burgerlijke muurschilderingen is weinig bekend. Remi Goethals schilderde verder ook nog levensbomen van congregaties en kruiswegen. Er kon ook een beroep op hem gedaan worden voor het reinigen en decoreren van kerkmeubilair.

De neogotische beweging hechtte veel belang aan polychrome decoraties. Deze schilderingen moesten de architecturale krachtlijnen van het cultusgebouw accentueren en de gelovigen religieus inspireren. Een gewijzigde smaak, budgettaire beperkingen en schade door oorlog en vocht, zorgden ervoor dat de meeste van Goethals' muurschilderingen in de loop van de twintigste eeuw verloren gingen. In de eenentwintigste eeuw vormt de sluiting en herbestemming van kerken, kapellen en kloosters een bedreiging voor het werk van Remi Goethals. Het is bovendien nog onduidelijk of de toegenomen aandacht voor muurschilderingen tijdens restauratiecampagnes, ook positieve gevolgen zal hebben voor de verborgen muurschilderingen van de hand van Goethals.

Net zoals veel van zijn collega's, had Remi Goethals ook bijzondere aandacht voor middeleeuwse muurschilderkunst. In de Aalsterse Sint-Martinuskerk legde hij een schildering van het Laatste Oordeel bloot. Hij documenteerde in deze kerk ook een schildering van engelen met passiewerktuigen en restaureerde er een gewelfschildering met een fragment van de Boom van Jesse. Het is geen toeval dat Remi Goethals in de Sint-Martinuskerk aan het werk was. Beide muurschilderingen werden immers ontdekt tijdens renovatiewerken onder leiding van zijn broer Julius Goethals. Ook zijn andere broer, Bernard Goethals, woonde trouwens in Aalst. Het gebeurde wel vaker dat Remi aan de slag was in kerken die gebouwd of verbouwd waren door zijn broer Julius. De broers waren ook gildebroeders en probeerden ongetwijfeld om elkaars carrière te ondersteunen waar mogelijk.

Hopelijk is dit artikel een aanzet tot verder onderzoek. Er zijn immers nog een aantal open vragen. Zo is er weinig geweten over eventuele muurschilderingen van Goethals buiten de provincie Oost-Vlaanderen. Ook de burgerlijke muurschilderkunst van Atelier Goethals is nog een blinde vlek. Verder is het nog onduidelijk hoe dit atelier precies was samengesteld. Werden er bijvoorbeeld decoratieschilders opgeleid die later zelf een succesvolle carrière zouden uitbouwen? Ook over de verhuis van Remi Goethals naar Sint-Niklaas en het einde van zijn leven is weinig geweten.

A historical map of the Flemish Cassels region, showing various towns, rivers, and administrative boundaries. The map is overlaid with a semi-transparent white rectangle containing text. The text identifies the author as Paul I.C. Vandewalle, Ph. D., and the title of the work as 'De Vlaamse Kasselrijen in kaart gebracht.' The date 'Knokke-Heist, 2017' is also present at the bottom of the overlay. The map itself is detailed, with numerous place names and geographical features.

Paul I.C. Vandewalle, Ph. D.

**De Vlaamse Kasselrijen
in kaart gebracht.**

Knokke-Heist, 2017

Boekbespreking

VANDEWALLE Paul I.C., De Vlaamse Kasselrijen in kaart gebracht, Knokke-Heist, in eigen beheer, 2017, 147 p.

Met deze veelbelovende titel had dit werk best een handig werkinstrument kunnen zijn. In de publicitaire folder prees de auteur zijn werk dan ook aan met het argument dat *historici werken met het verleden maar leven in het heden*. En verder: *daarom hebben wij geprobeerd de kasselrijgrenzen uit te tekenen op een hedendaagse kaart met schaal 1/100000. Zo kunnen wij te weten komen in welke kasselrij onze voorouders woonden*. Gesterkt door de afkorting *Ph. D.* achter de auteursnaam vonden wij € 35 (zonder portkosten) dan ook geen overdreven investering. Edoch!

Reeds op de eerste bladzijden blijkt dat dit boek bulkt van de kleine en grotere schoonheidsfoutjes die gemakkelijk te vermijden waren geweest mits een elementaire eindredactie. Wij gaan hier niet in detail treden, maar het gaat om inconsequente interpunctie, foutief ingevoerde spaties, woorden die vergeten werden, gewone spellingfouten, inbreuken tegen een aanvaardbare lay-out, ... Erger wordt het wanneer de auteur ook inhoudelijk steken laat vallen. Van de Kabinetskaart van Ferraris kent hij slechts twee exemplaren (Wenen en Brussel, Den Haag is hem blijkbaar onbekend) (p. 9). De *Carte Marchande* van Ferraris wordt nu eens een schaal 1/864000 (!) toegekend op p. 9, dan weer 1/83400 op p. 10. Bij het overzicht van de kasselrijkaarten uit de zeventiende en de achttiende eeuw geeft Vandewalle voor het Land van Aalst op de eerste plaats Sanderus. Pas op de tweede plaats heeft hij het over *een kaart uit 1596(?) door Jacques Horenbault*. Als bibliografische verwijzing maakt hij er zich vanaf met een – in dit geval – secundaire publicatie over de familie Horenbault. Geen verwijzing naar de fundamentele artikels die *Het Land van Aalst* reeds wijdde aan deze kaart, geen vermelding van de uitgave die wij in 1988 verzorgden, geen signalement van de prachtige digitale beelden die de *Bibliothèque nationale de France* beschikbaar stelt. Deze publicatie sluit af met de reproductie van een twintigtal kasselrijkaarten (voor het Land van Aalst dus Sanderus), maar de bijhorende ‘lijst met afbeeldingen’ geeft een afwijkende nummering ... Verwarring alom.

Maar komen wij tot de hoofdmoot van het werk, de weergave van de kasselrijgrenzen op recentere kaarten. Vandewalle doet dit voor de *Carte Marchande* van Ferraris (achttiende eeuw), voor de kaarten van Vandermaelen (1846-1852) én voor een hedendaagse topografische kaart. Wat het nut is van deze drievoudige oefening is ons een raadsel. De oefeningen met de *Carte Marchande* en Vandermaelen vullen wel bijna de helft van het werk. De volgorde van de deelkaarten voor de *Carte Marchande* en Vandermaelen is moeilijk anders te omschrijven dan ‘verwarrend’. In het eerste geval start Vandewalle bijvoorbeeld met de Westhoek en Veurne om verder te gaan met de regio Binnen-Vlaanderen en Gent. Vervolgens wordt het noorden van het graafschap behandeld van west naar oost om verder te gaan met het zuiden van Vlaanderen maar hier dan van oost naar west. Idem dito voor de bewerking van

Vandermaelen. Na lang zoeken vonden wij een zekere orde in de wanorde, maar wij laten het aan de geïnteresseerde gebruiker met veel tijd over om orde in de chaos te scheppen. Hoe dan ook is het zelf opmaken van een overzichtskaart een onontbeerlijke eerste stap bij wie dit boek kan en wil gebruiken. Wat erger is, is dat in beide gevallen de auteur de bijna complete oostgrens van het graafschap Vlaanderen niet opneemt in zijn kaartmateriaal. Meer bepaald gaat het over de grens van Antwerpen/Rupelmonde in het noorden tot Ninove/Geraardsbergen in het zuiden. De Landen van Waas, Dendermonde en Aalst deinen blijkbaar grenzeloos uit richting Brabant.

Bij het uittekenen van de historische kasselrijgrenzen op een moderne topografische kaart schaal 1/100.000 maakt Vandewalle deze beide fouten niet. Hier worden de deelkaarten in een aanvaardbare en 'leesbare' volgorde weergegeven, van west naar oost en van noord naar zuid. Het Land van Aalst wordt in zijn volle uitgestrektheid uitgetekend. Maar – *in cauda venenum* – als zuidelijke en oostelijke grens van het Land van Aalst wordt zonder meer de provinciegrens van Oost-Vlaanderen weergegeven, zoals bepaald bij het vastleggen van de taalgrens in 1963! De nu Henegouwse gemeenten Amougies, Orroir en Russeignies, die tot dat jaar ressorteerden onder het Land van Aalst/het Departement van de Schelde/de provincie Oost-Vlaanderen, worden zonder meer buiten het Land van Aalst gesitueerd. Het omgekeerde doet zich voor bij Everbeek, ingetekend als Land van Aalst hoewel die gemeente tot 1963 bij Henegouwen hoorde. Gelijkaardige situatie aan de oostgrens. Baardegem en Meldert worden nog correct behandeld (vroeger hertogdom Brabant, nu Oost-Vlaanderen), maar Meerbeke, tot einde achttiende eeuw bij Brabant behorend, wordt door Vandewalle moeiteloos onder het Land van Aalst gesitueerd. Het omgekeerde is dan weer het geval voor Borchtlombeek, Liedekerke en Teralfene, door Vandewalle ondergebracht bij het hertogdom Brabant terwijl zij wél ressorteerden onder het Land van Aalst. Dat de dubbelheerlijkheid Ninove-Herlinkhove pas op 21 augustus 1794 bij het Land van Aalst werd gevoegd, wordt op geen enkele manier aangegeven. Letterlijk grensverleggend werk wordt verricht bij de stad Oudenaarde. De hele stadswijk op de rechteroever van de Schelde wordt zonder meer bij het Land van Aalst ondergebracht.

Wij laten het hierbij. Heeft de auteur zich alleen bij het uittekenen van het Land van Aalst zo pijnlijk vergist? Mogelijk, maar wij hebben ons de moeite bespaard dit uit te vlooiën. Aanvankelijk dachten wij deze publicatie zelfs met de mantel der liefdevolle vergetelheid te bedekken, maar wij moesten vaststellen dat dit boek – o.a. in de Gentse Universiteitsbibliotheek – regelmatig wordt uitgeleend (en dus gebruikt). Vandaar deze waarschuwing: wie wil *te weten komen in welke kasselrij onze voorouders woonden* (om het nog even met de publiciteitsfolder te zeggen) wacht met dit boek een lange zoektocht en wie dan uiteindelijk zijn weg vindt, loopt kans totaal op het verkeerde been te worden gezet ...

Het zou jammer zijn dit signalement niet te eindigen met een positieve noot, met twee uitgaven over de cartografie die zowel inhoudelijk als typografisch twee pareltjes zijn. Samen met andere auteurs wees ik reeds op de band tussen de wereld van de schilderkunst en die van de cartografie. Jacques Horenbault, cartograaf van het Land van Aalst (1596), was telg van een Gentse kunstenaarsfamilie die in anderhalve eeuw van de schilderkunst in de cartografie kantelde. Pieter Pourbus verwierf niet alleen betekenis als schilder, maar was ook een verdienstelijk cartograaf. Denken wij maar aan zijn kaart van het Brugse Vrije (1561-1571). En landmeter Philips de Dijn verraadt in zijn werk ongetwijfeld een picturale aanleg en/of opleiding. Twee recente publicaties tonen aan dat de link schilderkunst-cartografie ook in Frankrijk een

gegeven was. Zo o.a. FERMON Paul, *Le peintre et la carte : origines et essor de la vue figurée entre Rhône et Alpes (XIVe-XVe siècle)*, (*Terrarum Orbis*, 14), Turnhout, Brepols, 2018, 507 p. Het daaropvolgende jaar gevolgd door DUMASY-RABINEAU Juliette (dir.); GASTALDI Nadine (dir.); SERCHUK Camille (dir.), *Quand les artistes dessinaient les cartes : vues et figures de l'espace français : Moyen Âge et Renaissance*, Paris, Le Passage Paris-New York en Paris, Archives nationales, 2019, 240 p. De gelijknamige tentoonstelling liep tot 6 januari 2020 in de 'Archives nationales' (site de Paris – hôtel de Soubise).

Georges Vande Winkel

De auteurs

Pieterjan De Coninck

Ledebaan 192
9300 Aalst
pieterjan.deconinck@hotmail.com

Georges Vande Winkel

Heirebaan 107
9400 Ninove-Denderwindeke
vande.winkel.georges@gmail.com

Wouter Van der Spiegel

Babbelaarstraat 159
9300 Aalst
wouter.vanderspiegel@belgacom.net

Artikels

Wouter Van der Spiegel

Veilig onderkomen voor Joodse personen in Zuid-Oost-Vlaanderen tijdens WOII 41

Pieterjan De Coninck

Het neogotische oeuvre van decoratieschilder Remi Goethals. 'Schilderingen in alle slach.' 73

In de kijker

Georges Vande Winkel

Boekbespreking: Vandewalle Paul I.C., De Vlaamse Kasselrijen in kaart gebracht, Knokke-Heist, in eigen beheer, 2017, 147 p. 92